

Fale Alea 'o Tonga

KO E MINITI 'O E

FEME'A'AKI

'A E HOU'EIKI

MĒMIPA

'O E

FALE ALEA 'O TONGA

FIKA	28
'Aho	Tusite, 8 Sepitema 2020

Fai 'i Nuku'alofa

HOU'EIKI MĒMIPA 'O E FALE ALEA

'Eiki Sea Fale Alea

Lord Fakafanua

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2, Vahefonua Ha'apai

Hou'eiki Minisitā Kapineti

'Eiki Palēmia

Dr. Pōhiva Tu'i'onetoa

'Eiki Tokoni Palēmia, Lao & Pilisone

Hon. Vuna Fa'otusia

'Eiki Minisitā Fonua, Ngaahi Koloa Fakaenatula

Lord Ma'afu Tukui'aulahi

'Eiki Minisitā Pa'anga & Palani Fakafofonga & Kasitomu mo e
Tānaki Pa'anga Hu Mai

Hon. Tevita Lavemaau

'Eiki Minisitā Fēfakatau'aki, Konisiuma, Fakatupu Koloa,

'Ilo Fo'ou & Ngāue 'a e Kakai

Sāmiu Vaipulu

'Eiki Minisitā Polisi & Tāmate Afi

Lord Nuku

'Eiki Minisitā Toutai & Ngoue

Lord Tu'ilakepa

'Eiki Minisitā ki he 'Atakai, Fakamatala 'Ea, Ma'u'anga Ivi &
Ma'u'anga Fakamatala

Poasi Matae Tei

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi & Takimamata

'Akosita Lavulavu

'Eiki Minisitā Mo'ui

Palōfesa 'Amelia

Tu'ipulotu

'Eiki Minisitā Ako & Ako Ngāue

Siaosi Sovaleni

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofofonga

Vātau Hui

Hou'eiki Fakafofonga Nōpele

Lord Tu'ivakanō
Tongatapu.

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 1

Lord Vaha'i

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 3

Tongatapu

Lord Tu'i'āfitu

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2 Vava'u.

Lord Tu'iha'angana

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 1 Ha'apai

Lord Fusitu'a

'Eiki Fakafofonga Nōpele Ongō Niua

Kau Fakafofonga Kakai

Fakafofonga Kakai 1, Tongatapu

Siaosi Pōhiva

Fakafofonga Kakai 2, Tongatapu

Semisi Sika

Fakafofonga Kakai 4, Tongatapu

Mateni Tapueluelu

Fakafofonga Kakai 5, Tongatapu

Losaline Ma'asi

Fakafofonga Kakai 8, Tongatapu

Semisi Fakahau

Fakafofonga Kakai 9, Tongatapu

Penisimani Fifita

Fakafofonga Kakai 12, Ha'apai

Mo'ale Finau

Fakafofonga Kakai 13, Ha'apai

Veivosa Taka

Fakafofonga Kakai 14, Vava'u

Dr. Saia Piukala

**FALE ALEA
'O TONGA**

**'ASENITA FAKAANGAANGA FI
KA 28/2020
FAKATAHA 'A E FALE ALEA
'O TONGA**

'Aho: Tusite 08 'o Sepitema, 2020

Taimi: 10.00 am

Fika 01	:	Lotu
Fika 02	:	Ui 'o e Hou'eiki Memipa
Fika 03	:	Me'a 'a e 'Eiki Sea
Fika 04	:	KOMITI KAKATO: 4.1 Lipooti Fika 3/2020 'a e Ongo Kōmiti Fekau'aki - Komiti Tu'uma'u ki he Lao mo e Kōmiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Ngāue ki Muli, Malu'i mo e Fefakatau'aki (Fekau'aki mo e Lao Fakaangaanga ki he 'Inivesi Muli 2020) 4.2 Lipooti Fika 5/2020 'a e Komiti Tu'uma'u ki he Lao (Fekau'aki mo e Lao Fakaangaanga ki he Ngaahi Vā Fakangāue 2020)
Fika 05	:	Ngaahi Me'a Makehe:
Fika 06	:	Kelesi

Fakahokohoko e peesi

Fale Alea ‘o Tonga.....	6
Lotu	6
Ui ‘a e Fale	6
Poaki.....	6
Me’a ‘a e Sea.....	6
Toloi alea’i Fokotu’u Tu’utu’uni mei he Pule’anga kae ‘omai fale’i fakalao hono 2	7
Kole fiema’u vivili ke ngaahi Uafu ‘Otea & Ovaka ne maumau’i Saikolone Hālotí	7
Tali Palēmia kole fiema’u vivili ngaahi Uafu ‘Otea & Ovaka.....	7
Fakahoko ‘aho ni ako mei ‘api e fānau akó	8
Fili Fakafofonga Tongatapu 5 Sea Le’ole’o Komiti Kakato.....	9
Me’a Sea Le’ole’o Komiti Kakato	9
Lipooti Fika 3/2020 Ongo Kōmiti Fekau’aki he Lao ‘Inivesi Muli 2020.....	10
Fakama’ala’ala he Lao Fakaangaanga ‘Inivesi Muli 2020 & kupu 39	10
Tokanga si’isi’i tautea \$10,000 ia ki hano maumau’i ha ‘inivesitoa muli e Lao	10
Kole ke to e siofi founa tautea he ngaahi maumau lao.....	11
Tali ‘Eiki Minisitā Lao Le’ole’o kole ke siofi founa e tautea.....	11
Tokanga ke fakanifo e Lao pea ke hiki hake tautea pa’anga he lao.....	12
Fokotu’u ke hiki hake tautea pa’anga mei he \$10,000 ki he \$50,000.....	13
Poupou hiki ngaahi tautea maumau’i Lao ‘Inivesi Muli kupu 39(1) ki he \$10,000	14
Fokotu’u hiki tautea pa’anga mei he 10000 ‘o 50000 tautea pa’anga he maumau’i e Lao .	14
Tali hiki tautea maumau’i Lao ‘Inivesi Muli kupu 39(1) mei he \$10,000 ki he \$50,000....	15
Tali hiki tautea maumau’i Lao ‘Inivesi Muli kupu 39(2)(3)(4) mei he \$2,500 ki he \$10,000	15
Kole fakama’ala’ala konga 2 Lao Fakaangaanga ‘Inivesi Muli kupu 5	15
Tali Pule’angá ki he ngaahi ‘uhinga hono fakangaue’i ha muli he ngāue’anga	16
Fakama’ala’ala he kupu 39 ‘o e Lao	16
Pāloti’i tali Lipooti & Lao Fakaangaanga ki he ‘Inivesi Muli 2020 mo e ngaahi fakatonutonu.....	17
Pāloti’i ‘o tali Lao Fakaangaanga ‘Inivesi Muli 2020 & ngaahi fakatonutonu.....	17
Lao Fakaangaanga ki he Ngaahi Vā Fakangāue 2020	17
Fakama’ala’ala he Lao Fakaangaanga ki he Ngaahi Vā Fakangāue 2020.....	17
Fakamālō’ia Pule’anga mo fiefia hono fakahū mai Lao Vā Fakangāue 2020	19

Ke fokotu’u kupu ‘i he laó ha tu’utu’uni pē ngāue ki ha ta’efiemālie kau ngāue.....	19
Ke fokotu’u kupu ‘i he Lao ke fokotu’u ha <i>trade union</i>	20
Tali Pule’anga kole fokotu’u ha <i>trade union</i>	20
Tokanga ki he totonu kau ngāue he kupu 24-kupu 27 ke fokotu’u ha ‘iunioni	21
Tali Pule’anga ‘e malava ke liliu Lao ha taimi ke fokotu’u ha ‘iunioni	22
Tokanga ‘oua toloi totonu kau ngāue he ‘e hangē pe ia ko hano li’ekina mo li’aki ha totonu	23
‘Ikai lava Pule’anga ke palōmesi ki ha me’a he kaha’u.....	23
Tokanga ki he kupu 25 fekau’aki mo e totonu taha ngāue he ‘api ngāue kau ai e lotu	23
Fokotu’u ke tōnaki atu lotu ki he lisi filifilimānako ‘i he kupu 69.....	24
Tali ki he tuku ke tau’ataina pē siasi ki he’enua ngaahi vāhenga	24
Fehu’ia pe ‘oku fa’u e Lao ma’a e kakai e fonua pe filifilimānako pē ki he siasi	25
Mahu’inga tokangaekina totonu kau ngāue tu’unga mei ai fakalalakaka tu’unga fakahoko fatongia.....	27
Tokanga ki he totonu taha ngāue ki he lotu pē siasi ke kau ki ai	29
Tokanga ke vakai’i fakalelei vāhenga si’isi’i taha koe’uhi ko e ivi malava fakapa’anga ngaahi pisinisi.....	30
Poupou ki he ‘ikai fakakau lotu he lisi ‘i he kupu 69.....	31
Taukave tonu fakakau lotu he lisi ‘i he kupu 69 ke ‘oua filifilimānako ha taha ‘i he ngāue’anga	32
Kole ke tuku fakakau lotu he lisi ‘i he kupu 69 kae toki fakakaukau ‘amui	33
Fokotu’u ke tali e Lao kae toki fai hano monomono mo tōnaki mai ‘amui	33
Kole ke fakakaukau mo e kupu 27 totonu kau ngāue ki he tukungāue hono fakakaukau he kaha’u.....	34
Poupou ke tali Lao mo e na’ina’i tonu ke fai e ako mei he ngaahi me’a ne hoko he kuohili	35
Pāloti’i ‘o tali e Lipooti mo e Lao Fakaangaanga Vā Fakangāue 2020 & hono ngaahi fakatonutonu.....	35
Pāloti’i ‘o tali Lipooti fika 3/2020 Kōmiti Lao & Kōmiti ki Muli.....	36
Pāloti’i ‘o tali Lao Fakaangaanga ‘Inivesi Muli 2020.....	37
Pāloti’i tali Lipooti fika 5/2020 Kōmiti Lao he Lao Fakaangaanga ki he Ngaahi Vā Fakangāue 2020.....	38
Pāloti’i ‘o tali Lao Fakaangaanga ki he Ngaahi Va Fakangaue 2020	39
Kelesi.....	40

Fale Alea 'o Tonga

'Aho: Tusite, 08 Sepitema 2020

Taimi: 1019-1024 pongipongi

Sātini Le'o: Me'a mai 'Eiki Sea e Fale Alea.

'Eiki Sea: Kole atu Hou'eiki ke mou hiva mai e lotu 'a e 'Eiki.

Lotu

(Kau kotoa Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale hono hiva 'i 'a e lotu 'a e 'Eiki)

Kalake ke ui e Hou'eiki Mēmipa e Fale.

Ui 'a e Fale

Tokoni Kalake: Tapu mo e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea. Tapu mo e 'Eiki Palēmīa mo e Hou'eiki Minisitā, tapu mo e Hou'eiki Fakafofonga Nōpele pea tapu mo e Hou'eiki Fakafofonga 'a e Kakai kae 'atā ke u fakahoko hono ui 'o e Fale ki he pongipongi ni 'aho Monite 8 'o Sepitema 2020.

(Lele heni 'a e taliui 'a e Fale)

<007>

Taimi: 1024-1029

Tokoni Kalake : ... *(hoko atu e tali ui)* 'Eiki Sea kole ke u toe fakaongo atu hono ui e Falé. 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi mo e Takimamata, 'Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, 'Eiki Minisitā Polisi & Ngāue Tāmate Afī.

Poaki

'Eiki Sea, 'oku kei hoko atu pē 'a e poaki 'a e 'Eiki Tokoni Palēmīa pea mo 'Eiki Nōpele Vaha'i. Ko e 'Eiki Minisitā Ngoue mo *Lord* Tu'i'āfitu 'oku na poaki mai. 'Eiki Sea ko e ngata'anga ia e taliui e pongipongi ni, ko e Hou'eiki Mēmipa 'oku 'ikai tali mai honau uí 'oku 'i ai e tui 'oku nau me'a tōmui mai pē. Mālō 'Eiki Sea.

Me'a 'a e Sea

'Eiki Sea : Fakatapu ki he 'afio 'a e Tolu Taha'i 'Otua 'i hotau lotolotonga. Tapu pea mo 'Ene 'Afioó Tama Tu'í Tupou VI kae 'uma'ā 'a e Ta'ahine Kuiní Nanasipau'u, tapu pea mo e Fale 'o Tupou. Tapu atu ki he 'Eiki Palēmīa kae 'uma'ā 'a e Hou'eiki Minisitā e Kapinetí, tapu pea mo e Hou'eiki Fakafofonga e kau Nōpelé, tapu atu ki he Hou'eiki Fakafofonga e Kakaí. Mālō ho'omou laumālie lelei he pongipongi ni Hou'eiki. Ko 'etau ngāué kuo 'osi tufa atu pē 'i he 'asenita ki he 'ahó ni.

Toloi alea'i Fokotu'u Tu'utu'uni mei he Pule'anga kae 'omai fale'i fakalao hono

2

Hangē pē ko e me'a nau lau ki ai 'aneafi, ko e Fokotu'u Tu'utu'uni mei he 'Eiki Palēmiá 'oku ki'i fakatatafe he taimi ni kae 'oleva kuo maau mai 'a e *second opinion* pea toki fakafoki mai ki he Falé ke fai ha tu'utu'uni aofangatuku ki ai 'a e Hou'eiki 'i he kakato 'a e ngāue ko iá. Ko e toenga 'o e ngāue na'e 'asenita 'aneafi hangē pē ko ena 'oku mou me'a hifo ki ai he'etau 'asenitá, 'oku lolotonga 'i he Komiti Kakató. Ko ia kimu'a pea tau hoko atú, 'oku ou ma'u heni 'a e ngaahi Lao Fakaangaanga 'e hongofulu tupu, 'a ia 'oku fakakātoá ko e Lao Fakaangaanga 'e 19 'e toki tufa atu ke mou me'a ki ai, ka te u toki 'asenita'i 'apongipongi, kae 'oleva kuo 'i ai ha faingamālie ke mou me'a ki he 'ū laó 'oku ki'i lahilahi. 'A ia na'e fakahū fakataha mai pea mo e tohi mei he 'Eiki Palēmiá, pea te u toki lave ki ai he taimi kuo 'osi maau e ngāue ki he lao ko ení.

'I he pongipongi ni, ko e ki'i me'a makehe pē 'e taha 'a e Fakafofonga Vava'u 14 kimu'a pea tau liliu 'o Komiti Kakato.

Kole fiema'u vivili ke ngaahi Uafu 'Otea & Ovaka ne maumau'i Saikolone Hālotí

Saia Piukala : Sea tapu pea mo e Feitu'una, tapu ki he 'Eiki Palēmiá, pea tapu ki he Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale Alea 'o Tonga. Sea ko e ki'i me'a makehe ko ení Sea ko e ki'i fiema'u vivili, pea 'oku ou tui ko e ngaahi lipooti ko ia he 'A'ahi Fale Aleá 'e tō mui ia Sea, kae tuku pē mu'a ke u fakahoko atu Sea 'a e ki'i fiema'u vivili ko ení pea mei Vava'u. Ko e ongo uafu 'e 2, ko e uafu 'o Ovaka pea mo e uafu 'o 'Otea, na'e maumau'i ia 'e he Saikolone ko Hālotí. Motu ua e uafú Sea pea 'oku ...

<008>

Taimi: 1029-1034

Saia Piukala: ... 'ikai ke toe lava 'a e kāinga 'o, 'o ngāue'aki e uafu. Na'e fiefia lahi e kāinga Sea he me'a ange e 'Eiki Palēmia pea mo e Pule'angá pea na'e 'i ai 'a e fakakaukau 'e 'osi e 'aho 'e 100 'e lava ha ngāue ki ai pea ko e 'osi eni e 'aho 'e 230 Sea 'oku kei faingata'a'ia pea ko e tangi eni pea mei he si'i kāinga pea mei Ovaka kae 'uma'ā 'a 'Otea ha tokoni fakavavevave 'a e Pule'anga kae lava ke nau ngāue'aki 'a e uafú ki he fetukutuku e ngaahi uta.

Sea, na'e fai atu e 'A'ahi Fale Alea Sea na'e 'i ai 'a e taha he kau ngāue 'a e Fale Alea ne fehalaaki 'ene taimi kae si'i tō ki tahi pea kapau 'oku pehē 'a e fo'i 'a'ahi tu'o taha pea fēfē ai e kāinga 'oku nau ngāue'aki e uafú ki he 'aho kotoa. Ko ia ai kole heni ki he 'Eiki Palēmia kae 'uma'ā 'a e Pule'anga ke nau fakatokanga'i ange mu'a 'a e ki'i fiema'u vivili 'a e ongo ki'i uafu 'e ua ko e fiema'u vivili pē ia he taimi ni, ngaahi uafu ko ē 'oku uesia 'oku fiefia pē kāinga ko e hā e taimi 'a e Pule'anga pea 'oku tuku atu pē 'Eiki Palēmia ki he Feitu'una kae 'uma'ā 'a e Pule'anga pehē ki he Minisitā ko ia 'o e Ngaahi Ngāue Lalahi ke fai mu'a ha ki'i tokoni ki he uafu ko eni e kāinga ke lava e fetu'utaki. Ko ia pē Sea e ki'i me'a 'oku fakahoha'a atu mo e 'omai e ki'i fiema'u vivili pea mei he kāinga 'o e ongo motu ko eni mālō.

'Eiki Sea: Me'a mai e 'Eiki Palēmia.

Tali Palēmia kole fiema'u vivili ngaahi Uafu 'Otea & Ovaka

'Eiki Palēmia: Tapu mo e Feitu'una Sea. Tapu mo e Hou'eiki 'o e Fale 'Eiki ni, ko u fakamālō atu pē 'i he, ki he kole ko eni 'oku fai mai pea mei Vava'u 14. Pea ko hono mo'oni e ngaahi, mo'oni 'aupito 'a e ngaahi fiema'u vivili ko ia pea na'a mou mea'i pē na'e kau he'eku *brief* ko ē 'aneafi. Ko e faka'osi'osi ko ē 'a e me'a ko ē 'a e Fakafofongá na'e 'i ai e Fakafofonga 'e taha na'e tō ki tahi 'i he folau. Ko 'eku folau ma'u pē ki 'Eueiki te u tō au ki tahi 'i he, 'oku 'i ai pē ki'i anga ia 'o e ki'i fanga ko ia, ka ki'i hala pē 'ete manga kita ia 'oku te 'i tahi kita. Pea 'oku 'i ai pē pea mo e fiema'u 'a 'Eueiki ke 'ai, ke fakaloloto honau fangá koe'uhí kuo mou 'osi mea'i pē ko e Tapulululu ia. Pea mo e fanga ki'i 'otu motu hono kotoa. Ko u tui kuo 'osi mahino 'aupito ki he Kapineti mo kimautolu ni fuoloa hono ta'etokanga'i e fanga ki'i 'otu motu.

Ko eni kuo tau talanoa tautolu 'oku tau tanu halapule'anga 'i he ngaahi fonua lalahi ka ko e ki'i 'alu 'anga pē 'o e kāinga 'enau fetu'utaki ko 'enau uafu. 'Oku kamata atu pē ia mei Nomuka mei hē 'osi maumau kotoa honau fanga ki'i uafu 'onautolu, lele atu ai pē 'o a'u ki Vava'u. Pea ko u, 'ofa pē 'oku fanongo mai 'a e kau Talēkita ko ē *Port Authority* ki he'eku lea ko eni. Nau 'osi mau fakataha pea kuo u 'osi tala kia kinautolu ko moutolu e taulanga 'oku 'ikai ko ho'omou fakakaukau ko e ki'i taulanga pē ko eni 'i Nuku'alofa ni katokatoa 'a Tonga ni. Ko ho'omou me'a ia 'oku pau ke tau *think outside the box*, 'oku 'ikai ke tau ō pē 'o ma'u pē ha melie ha ki'i feitu'u 'e taha pea tau nofo ai. Mou fakakaukau'i kotoa e fanga ki'i uafu ko eni 'oku maumau 'osi fo'i ta'u 'e taha ko eni kuo 'osi hono ngaahi. Pea ko ia 'oku, 'e Fakafofonga ko e tu'utu'uni ia kuo fai pea te mau toki sio pē ki ai 'a e Pule'angá ka ko e anga ia e fakakaukau pea kuo pole mai e kau tangata ni te nau fai. 'Osi 'i ai 'enau fu'u *parts* ko u tui au ko e pehepehē atu pē ia hē ki 'Eueiki tu'u vaku'i, vaku'i pē 'a e 'ikai ke toe 'ai ia ke fana, vaku'i pē ia laku ki 'olunga pea ōmai pea ka pehē atu pē ia ki Ovaka vaku takai pē ia 'o fokotu'u 'o sima'i pea 'osi. 'Oku ou tui au 'e lava lelei ia he fo'i mahina 'e 12 ko eni 'a e ngaahi ngāue ko ia fanga ki'i 'otu motu kae, na'e kole mai pē he Minisitā Pa'angá kapau te tau, tau foki ko ē 'o hanga ko ē ki Tokelaú pea tau kamata pē 'i Nomuka 'oku ofi mai. 'Alu pehē atu ai ...

<009>

Taimi: 1034-1039

'Eiki Palēmia: ... pē 'o a'u atu ka kuo pau pē ke a'u kotoa pē ki he ngaahi 'otu motú 'i he fo'i māhina, 'osi fu'u lahi 'aupito e māhina 'e 12 ko eni ke lava ai e ngāue ko ia, mālō 'aupito e fakatokanga 'oku fai, mālō Sea.

Saia Piukala: Sea ko e ki'i, tapu mo e Feitu'una Sea, fakamālō ki he 'Eiki Palēmia he, ka ko ko u ki'i fakamanatu pē au Sea, ko e uafu ia 'e 2 ko eni na'e sai pē ia, toki hanga 'e Hāloti ia 'o maumau'i, 'o motuhia ai e fononga ke, ka 'oku mahino pē 'Eiki Palēmia, pea fanongo mai pē kāinga ko e hā e tokoni 'a e Pule'anga 'e houna ia ki he kāinga, mālō.

'Eiki Sea: Me'a mai 'Eiki Minisitā Ako.

Fakahoko 'aho ni ako mei 'api e fānau akó

'Eiki Minisitā Ako: Mālō 'Eiki Sea, tapu mo e Feitu'una Sea, tapu ki he 'Eiki Palēmia pea hūfanga pē mu'a 'i he ngaahi fakatapu kuo 'osi aofaki 'i he pongipongi ni. Sea ko e ki'i fakahoko atu pē ia e me'a na'e me'a ki ai 'a e Palēmia 'aneafi, 'i he 'aho ni 'oku ako pē 'etau fānau ako mei 'api, ko e feinga pē eni ke tau toe mateuteu ange. 'I ai ha taimi 'e tāpuni ai ko eni 'a e ako, te tau lava pē 'o kei fakahoko pē ako mei 'api.

Ko e ki'i fanongonongo pē ia Sea, ko e 'uhingá pē na'a 'oku te'eki ai ke fanongo mai 'a e mātu'a pē ko e kau tauhi fānau 'oku nau ngāue mo e fānau 'i he 'aho ni. 'A ia ko e lētiō, Lētiō Tonga 'oku lele ai 'a e polokalama 'a e kalasi 1 ki he kalasi 6 'a e lautohi, 87.5 'oku lele ai 'a e *Tonga Side School* mo e Vava'u *High School*, 'a, mo e Vava'u *Side School*, pea ko e *TV Tonga* lele ai 'a e polokalama 'a e *form 1* ki he *form 7*, mahino pē Sea 'oku 'ikai ke *internet* e taha kotoa pē, ka 'o kapau 'oku 'i ai ha faingamālie ke *internet* ai ha taha 'i he 'api, 'oku 'i ai lele e 'ū kalasi ko eni, ko eni 'oku lava 'o fakahoko he 'aho ni, 'oku 'osi faka, 'osi vitio'i pē 'uhinga ke toki lava pē fānau 'o sio ki ai 'o kapau te nau faingamālie Sea.

Ko e ki'i fakamanatu pē ia mo fakalotolahi atu ki he mātu'a he ngāue lahi ko ē 'o e 'aho ni, mālō Sea.

'Eiki Sea: Fakamālō atu Hou'eiki kole atu ke tau liliu 'o **Kōmiti Kakato**.

Fili Fakafofonga Tongatapu 5 Sea Le'ole'o Komiti Kakato

Kātaki Hou'eiki ko 'etau Sea 'oku lolotonga mama'o atu 'i Vava'u, pea ko ia 'oku ou fili atu e Fakafofonga Tongatapu 5 ke ne fetongi atu pē kae 'oleva kuo me'a mai mei Vava'u. Tau fakapapau'i.

Me'a Sea Le'ole'o Komiti Kakato

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: Hou'eiki mālō ho'omou laumālie ki he pongipongi ni. Tapu pea mo e 'afio 'a e 'Otua Māfimafi hotau lotolotonga, tapu atu pea mo e Hau 'o e Fonua, Tama ko Tupou VI kae 'uma'ā 'a e Ta'ahine Kuini, Fale 'o Ha'a Mohefo, tapu atu ki he hou'eiki 'o e fonua, fakatapu ki he 'Eiki Palēmia kae 'uma'ā e Hou'eiki Minisitā 'o e Pule'anga. Tapu atu ki he Hou'eiki Fakafofonga kau Nōpele, pea pehē foki 'i ai e fakatapu ki he Hou'eiki Fakafofonga 'o e Kakai, talangata 'iate au 'o fai ki tu'a kae 'atā mu'a ke hoko atu 'a e ngāue 'a e Kōmiti Kakato.

Tau fakafeta'i kotoa pē ki he 'Otua Māfimafi 'i he'ene kei taulama hao fakafaingamālie e me'a kotoa pē, pea lava ai ke fakakakato 'a e fatongia 'o e pongipongi ko eni. 'I ai e fakamālō lahi heni ki he 'Eiki Sea 'o e Fale Alea 'o Tonga, 'i hono fakatokanga'i 'o e finemotu'a ni 'o lave 'i he fatongia 'i he pongipongi ko eni. Ko e pongipongi fakakoloa eni ia ki he finemotu'a ni, kau fakataha ki ai pea mo e mähina fakakoloa ko eni 'i ha'a fafine, taliui Sepitema 'o e 2020, pea 'oku fakafeta'i ai 'a e mo'ui ni, pea pehē foki 'a e talamonū ki he ngaahi fa'ē kae 'uma'ā 'a e kakai fefine kotoa pē 'i he 'amanaki taliui mo'ui 'o e ta'u fakakoloa ko eni. Pea 'oku ou fakafeta'i pē koe'uhí ko e taimi ...

<005>

Taimi: 1039-1044

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: ... pē ia 'a e 'Eiki kuo te hao hake ai 'o kau he fatongia pea te kau he lau. To'o mai pē 'a e ki'i potu folofola ko eni ke tataki'aki kitautolu Hou'eiki Mēmipa fatongia e pongipongi ko eni. Selemaia vahe 17 pea ko e veesi 7 mo e 8. **“Monū'ia ā ka ko e Mafi 'oku tu'u 'ene falala kia Sihova 'io ko Sihova hono paletu'a te ne hangē ko e 'akau 'oku tō ki ha vai 'oku ne tuku atu hono ngaahi aka ki he ve'e vaitafe pea 'ikai te ne manavahē 'oka hoko mai 'a e pupuha kae mata pē hono lau 'i he ta'u la'ala'ā 'e 'ikai te**

ne hoha'a pea 'ikai ke tuku 'ene fua." Laumālie 'e tataki'aki 'etau ngāue 'i he pongipongi ko eni Hou'eiki Mēmipa lanu mata ko e lanu ia 'o e mo'ui, lanu ia 'o e fakalakalaka, lanu ia 'o e laka kimu'a, ka ko e mahu'inga 'o e fu'u 'akau ke fua mo'ui lō tolu, sino, 'atamai mo e laumālie ka ko e fua 'o e laumālie ko 'ofa, ko 'ofa ia 'oku 'ikai ke ka'anga ia ha taimi, fatongia 'o e pongipongi ko eni. Tauange pē ke tataki kitautolu tauhi 'o e molumalu 'o e Fale ni mo hono ngaahi tu'utu'uni 'o fakatatau ki he tu'utu'uni ngāue 'o e Fale 'Eiki ni.

Lipooti Fika 3/2020 Ongō Kōmiti Fekau'aki he Lao 'Inivesi Muli 2020

Fakatatau ki he 'asenita ngāue Komiti Kakato, 'asenita fika 4.1 Lipooti Fika 3/2020 'o e ongo Komiti Fekau'aki Komiti Tu'uma'u ki he Lao mo e Komiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Ngāue ki Muli, Malu'i mo e Fefakatau'aki pea 'oku fekau'aki eni pea mo e Lao Fakaangaanga ki he 'Inivesi Muli 2020.

Ko ia 'i he faingamālie ko eni tuku atu pē ki he 'Eiki Minisitā 'e 'i ai ha me'a 'oku ne fie lave ki ai me'a mai ai kae toki 'atā ke hoko atu 'a e fakama'ala'ala 'a e ngaahi me'a ko ia 'oku fiema'u 'e he Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale ni mālō 'Eiki Minisitā.

Fakama'ala'ala he Lao Fakaangaanga 'Inivesi Muli 2020 & kupu 39

'Eiki Minisitā Lao Le'ole'o: Mālō 'Eiki Sea tapu mo e Feitu'una 'Eiki Sea, tapu ki he 'Eiki Palēmia kae 'uma'ā 'a e Hou'eiki Mēmipa 'o e Komiti Kakato. 'Eiki Sea ko e Lao ko eni 'Inivesi Muli. Ko e lao pē eni na'e 'osi tali 'i he ta'u kuo 'osi pea na'e taimi ko ē na'e 'ave ai ki he Fakataha Tokoni na'e fakatokanga'i ai 'e he 'Ofisi 'o e 'Ateni Seniale kae 'uma'ā e 'ofisi e motu'a ni 'a e ngaahi fanga ki'i fakatonutonu si'i ke fai ki he lao ko eni. Ko e ngaahi sipela pē mo e ngaahi faka'uhinga kehekehe pea toe fakakakato eni pea fakafoki mai ia mei he Fakataha Tokoni pea ko 'ene kakato eni kuo 'omai ko eni ke fai 'a e ngāue ki ai ho Fale. Pea fakatatau ki he founga ngāue ko ē 'a e Fale na'e kole ia 'e he Fakafofonga Tongatapu 2 ke tukuhifo koe'uhí ko e kupu 39 ko ē 'o e lao. 'I he kupu 39 ko e ngaahi faihia ia pea mo hono ngaahi tautea. Ko e kupu tautea eni 'o e ngaahi faihala ko ē fekau'aki mo e 'inivesi muli pea ko e tu'unga ko ena manatu'i ko 'etau lao ko eni ko e feinga'i ke faka'ai'ai 'a e 'inivesimeni mei muli koe'uhí ko e makatu'unga ke ma'u ai 'a e ngāue 'a e kakai 'o e fonua pea mo langa fakalakalaka ai 'a e 'ekonōmika 'o e fonua. Pea ko ia 'oku tuku atu pē 'Eiki Sea pē ko e hā e me'a 'a e Fakafofonga na'e fiema'u ko ē fekau'aki mo e me'a ko eni pē 'oku loto ia ke tautea ngāue pōpula ha taha ko e hā hono loto ko ia 'oku fokotu'u atu 'Eiki Sea.

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: Mālō 'Eiki Minisitā faingamālie 'o Tongatapu 2.

Tokanga si'isi'i tautea \$10,000 ia ki hano maumau'i ha 'inivesitoa muli e Lao

Semisi Sika: Tapu mo e Sea Komiti Kakato pea pehē ki he toenga e Hou'eiki Mēmipa Komiti Kakato ko u tu'u pē ke toe fakahoko atu pē 'eku ...

<007>

Taimi: 1044-1049

Semisi Sika: ... poupou ki he fo'i lao ko eni 'oku mahino 'aupito hangē na'e fakahoko mai ko ē 'e he 'Eiki Minisitā, ko e kakano mo e ngaahi fakahinohino 'o e lao ko eni 'oku 'osi mā'opo'opo pea 'oku tokoni eni ki he'etau ngaahi langa faka'ekonōmiká. Pea 'oku ai e me'a makehe 'i he lao

ko ení 'oku ou ongo'i 'oku ou fiefia 'aupito ko e faifai ange pea tau a'u mai ki he kuonga ko eni ke 'ai ha ngaahi me'a tuku makehe. Ke *reserve* ha ngaahi me'a ki he kakai Tongá koe'uhiā ke fakangatangata pē 'a e *foreign investment* mo e ngaahi monū'ia te nau ha'u 'o ma'ú, kae 'ai ha me'a ke tuku makehe. Pea ko ia 'oku ou pou pou kakato ki he fo'i laó kátoa.

Hangē ko 'eku lave 'aneafi ki he fokotu'u ko ia ke tukuhifó ko e kupu 39 pē 'oku ai pē 'eku ki'i kole pē ke toe ki'i fakama'ala'ala ange. 'Oku 'ikai ke pehē ia ke ai ha'aku fakafepaki ki he kupu 39, maa pē 'oku mahino pē. Ko u sio pē ki he tauteá Sea ko e 10,000 'oka maumau'i 'e ha taha ha lao. Natula ko ia 'o e ngaahi 'inivesimeni ko ia mei mulí, ko e kau *foreign investment* 'oku meimei ke 'i he laulau miliona 'a e mahu'inga ia 'o e ngaahi *project* ko eni mo e ngaahi 'inivesimeni ko eni mei mulí.

Ko e me'a ní ko u sio ki he tu'utu'uni ko eni 'a e laó, ko e tautea 10,000, 'oku faingofua pē ke ha'u ha taha ia 'o totongi e 10,000 ka ne maumau'i ha lao, ka ne hiko 'e ia 'a e laulau millioná. Ko u fakatātā pē eni. Ko e mamata tofua'á, *multi-million* 'oku laulau miliona hono mahu'ingá 'ona. 'A ia, ko e lahi foki e ngaahi pisinisi mo e kau *operator* ia mei muli, pea 'e lava pē ke toe hū mai ha, 'oku ai foki 'a e faka'amu he taimí ni ke tau hanga 'o tuku makehe e mamata tofua'á ma'a hotau kakai. He ko e monū'ia ko ení ko e monū'ia eni ia na'e fa'u pē 'e he 'Otua hotau fonuá pea 'omai mo e tofua'á mo e potu tahi ke tau monū'ia ai.

Kole ke to e siofi founa tautea he ngaahi maumau lao

'A ia 'oku ou pou pou au ki he fo'i laó hono feinga ke, kā 'oku lolotonga 'i ai 'a e kau *operator* mei muli. 'A ia ko e 'uhingá 'oku laulau miliona 'a e mahu'inga ia mo e *value* ko eni 'o e pisinisi ko ení. 'A ia ko e tauteá kapau 'e ha'u pē ha *operator* ia 'o maumau'i 'a e ngaahi tu'utu'uni ko ia ki he vaka, ngaahi tu'utu'uni ki he kakau mo e tofua'a, ngaahi tu'utu'uni 'a e lao 'o e mamata tofua'á, 'e faingofua pē 'ene faihiá 'ana ia mo 'ene maumau laó he ko e 10,000 'oku ma'u pē ia he 'aho pē ia 'e 2, kae hiko 'e ia 'a e lau milioná mei Siulai ki 'Okatopa. 'A ia ko 'eku kole pē 'aku ki he Minisitā pē 'oku toe 'i ai ha toe ki'i sio ange 'e taha ki he founa e tauteá, ke ki'i napangapangamālie 'a e tauteá pea mo e ngaahi mafatukituki ko ia 'o e ngaahi monū'ia mo e ngaahi maumau lao ko ia 'oka hoko 'i he *industry* ko eni.

Sea Le'ole'o Komiti Kakato : Mālō. 'Eiki Minisitā.

Tali 'Eiki Minisitā Lao Le'ole'o kole ke siofi founa e tautea

'Eiki Minisitā Lao Le'ole'o: Mālō 'aupito 'Eiki Sea. Ko e kupu ko ení na'e 'osi fai 'a e ngāue ko ē ki hono fakafehoanaki ki he ngaahi lao 'a e ngaahi fonua 'ātakeá, koe'uhi 'oku nau lahi ange 'a e ngaahi me'a 'oku nau 'i he tu'utu'uni. Ko e ngaahi me'a ko ení ke kei fakafea mai 'a e ni'ihí ko ení, he 'oku malava ke hoko e fehalaakí ia 'Eiki Sea. Ka 'o kapau te tau 'uluaki tu'u atu tautolu ia 'i he'etau kumi pa'angá 'i he tauteá, 'Eiki Sea he 'ikai 'e mate ilifia ai pē kaume'á ia. Ka ko hono fakafehoanaki eni ki he ngaahi lao kátoa ko ia 'o e Pasifiki 'oku makatu'unga ai 'ene tu'u ko ē he ngaahi fika ko ení. Pea ko e me'a ko ē ki he *reserved* pea mo e *restricted list* na'e kamata mai hono kumí 'ona ia koe'uhi 'e 'alu kátoa ia 'i he *Regulations*, pea 'e fai ai mo e feinga'i ko ē ke ta'ota'ofi 'a e 'ū me'a ko ē 'oku tau fiema'u ke ta'ofi pē ki hotau kakai. He 'oku kau 'i he lisi ia ko iá he lolotongá ni 'a e ...

<008>

Taimi: 1049-1054

‘Eiki Minisitā Lao Le’ole’o: ... ‘ikai ke toe tō kava ha taha muli ko e Tonga pē. Ko e fanga ki’i ngāue ‘oku malava pē he Tonga ka ‘i he tafa’aki ‘e taha ko e tu’u ko ē ‘a e māketi ia ko ē mei Nu’usila ‘oku lahi ‘a e me’atokoni ia ‘oku nau fiema’u ke ‘oange ‘oku ‘ikai ke lava ia he kau ngoue Tonga ‘o tō. Pea ko e fakatātā ‘e taha ko e lolotonga ni fiema’u mei Nu’usila ia e koniteina meleni ‘e valu. ‘Ikai lava ia ‘e he kau ngoue ‘o ma’u ko e koniteina pē ‘e taha ‘a ia kuo pau ke fai hono feinga’i fakalelei ‘o e *consultation* ko eni ki he ngaahi lisi ko eni fakangatangata ke fai hano vakai’i lelei. ‘Oku tau fiema’u ‘a e pa’anga muli ‘e makatu’unga ia mei he ngāue ko ē ke tau uta atu ki muli pea ko e ‘amanaki pē ia ‘e Fakafofonga ko 'ene fakafehoanaki eni ‘a e lao ki he ngaahi fonua ‘a e kakai he kuo pasika atu ‘enau langá ‘anautolu ka ‘oku tau kei fu’u tō lalo ‘aupito kae feinga’i ke fakaakeake kae toki a’u ha taimi kuo tau sio kuo taimi ke hiki e me’a ko ia tau ‘alu fakafoki mai pē ki heni ke mou me’a ki ai pea toki ‘omai ka ko ‘eku ‘uhinga pē ia ‘oku feinga’i ke lava ke kamata ‘a e me’a ni ‘a e ‘inivesi ko ia mei muli ke ‘osi atu pē KOVITI-19 kuo tau ‘osi maau kitautolu ia failā ‘etau vaká. Mālō Sea.

Sea Le’ole’o Komiti Kakato: Mālō ‘Eiki Minisitā. Fakafofonga Tongatapu 4.

Tokanga ke fakanifo e Lao pea ke hiki hake tautea pa’anga he lao

Mateni Tapueluelu: Tapu pea mo e Feitu’una Sea ‘o e Komiti Kakatō. Fakatapu atu ki he ‘Eiki Palēmia mo e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Komiti Kakato. Sea mālō e ma’u faingamālie kae fai atu pē ha ki’i fakalavelave fekau’aki mo e lao ko eni ko e poupou. ‘E Hou’eiki Pule’anga ko e fokoutua e mātu’a ko eni ke poupou atu ki he lao ko eni. Ko e me’a ko ē ‘oku mau tokanga ki ai ko e ngaahi tautea kuo fokotu’u ke ne lava ‘o pukepuke ‘aki ‘a e lao mahu’inga ko eni. Ko e ‘uhinga pē ia ‘o ‘emau tokangá ‘Eiki Minisitā ‘oku mau fiefia hono fakahoko mai ha lao ke ne kahi’i hinehina ‘a e laini ‘o e ngaahi pisinisi ‘e tuku ma’a e Tonga mo ia ‘e lava ke hū mai mai ha ni’ihi muli ‘o ngāue ki ai ka ‘oku pau ke ‘i ai ha ngaahi founa pē fa’unga pau te nau fou ai he ko u tui ko e lao eni ‘oku ne faka’ai’ ai fakatou’osi pē ‘a e ongo tafa’aki.

Ko e me’a ko ē ‘oku mau tokanga ki ai mo e mafatukituki pē ko e faka’apa’apa’ia ‘o e lao ko eni ‘e he ni’ihi te nau ngāue’aki, kau taki mu’a homou tokanga ‘e Hou’eiki Mēmipa ki he kupu 4 ‘o e lao ko eni mo hono mahu’ingá. ‘A ia ko e ‘osi pē ko ē ‘a e ngaahi ‘uhinga’i lea pea hoko atu leva ko e kamata ia hono fakakupukupu ngāue’aki ‘o e ‘inivesi muli ‘i Tonga, kupu 4. Tu’utu’uni fakalukufua ki he ‘Inivesi Muli, ‘e ngofua ki ha taha muli ke ne fakahoko ha ngāue fakapisinisi ‘i Tonga ni ‘o fakatatau ki he (a) Fai pau ki he ngaahi lao ‘o Tonga. (b) Ngaahi faka’atā pē ngaahi fakatapu’i ‘oku tuku atu ‘i he kupu 5 ‘a ia ‘oku hoko hake. ‘A ia ‘oku hanga ‘e he lao ko eni ‘e Hou’eiki Mēmipa ‘o tuhu’i mai ‘a e mamafa ke pau ke fakahoko ‘a e ngāue ‘inivesi muli ‘o fakatatau Sea ki he laó mo e ngaahi fakatapu’i mo ia ‘oku faka’atā. Ko 'ene tō ia ‘o taa’i pē fo’i nota he kamata’anga pē ko ē ‘o e laó.

Ko ia ai ‘oku mau tokanga ko hono ‘uhinga he na’e fakahū mai ‘a e laó. ‘I he kupu 39 ko e lao ko eni hono ‘uluaki fakahū mai na’e kau ai ‘a e tautea ngāue pōpula, tautea pa’anga pē ngāue pōpula. Kupu 39 ko e ngaahi hia mo e ngaahi tautea ‘a ia ‘oku kupu si’i ai ‘e 4. Hia ‘uluaki ko e 10,000. Ko e hia hono ua tolu mo e fā pea ...

<009>

Taimi: 1054-1059

Mateni Tapueluelu: ... holo 'o 2500 ko 'ene hū tu'o 2 mai ko eni 'a e lao ko eni Sea, to'o 'a e tautea ngāue pōpula.

Me'a ko ē 'oku mau tokanga ki ai ko hono fakatauhoa mo e ngaahi hia kehe, ko e laukovi ia 'oku pa'anga pē ia 'e 10,000 he Fakamaau'anga Polisi. Ko e ngaahi hia ko eni Sea 'oku fekau'aki ia mo e pisinisi, ko e me'a ia 'oku mau tokanga ki ai ke fakapapau'i pē 'oku potupotu tatau pea mamafa fe'unga 'a e tautea 'oku tau 'oatu 'i he'etau lao ke tu'unga ai hano faka'apa'apa'ia ka 'oku 'ikai ko hono fakailifia'i, 'Eiki Sea. Kapau ko ha kakai, kau, nima muli 'oku nau kau, nau nima mālohi ko e tu'u ko ē 'a e ngaahi tautea malu'i 'o e lao ko eni, 'oku si'i ke u tui au ia te nau lava 'o faka'apa'apa'i, fanga ki'i matapā ko ē te nau pehē ko ē 'oku lava patuni pē ia 'o ava ki lalo pea nau hū ai, 'e hoko ia, ko hono 'uhinga ko e fanga ki'i tautea, faingofua pē hono totongi.

Ko e 'uhinga ia ko ē 'a e ui 'oku fai 'e he tēpile ko eni mo e poupou atu 'Eiki Minisitā, lahi 'aupito e fēme'a'aki 'i he Fale ni mo e 'ohake 'a e tokanga ko eni, tau hanga mu'a 'o fakanifo 'a e lao hūfanga 'i he fakatapu ke fakapapau'i 'oku faka'apa'apa'ia. 'Oku mau faka'apa'apa'i ho'o lao Minisitā mo e poupou lahi. Mālō e ngāue, mālō e ngāue 'a e potungāue, ka ko e tokanga 'oku fai atu ke lava 'o tukutuku hake e tautea, kapau 'oku to'o e tautea ngāue pōpula, tonu ke tukutuku hake e tautea pa'anga. 'Oku tau ngāue mo tila mo e kakai 'oku nau ngāue pa'anga, 'oku 'ikai ko e lao eni ia ki he kakai angamaheni 'o e fonua ke tau pehē 'oku nau lea hala pē pea lau kovi, pea tautea 10,000 'o hangē ko eni, 'ikai ko e kau pisinisi eni ia. Totonu ke ho'ata mai 'e he tautea 'a e ngaahi mo'oni'i me'a ko ia, kapau 'oku to'o 'a e tautea ngāue pōpula, 'oku 'ikai ke tau loto ke ngāue pōpula ha ni'ihī pehē 'i Tonga ni, pē 'oku totonu ke tahataha hake e tautea pa'anga 'e Hou'eiki ke faka'apa'apa'ia he ka toutou maumau'i e lao ko eni, 'e foki mai 'a e vakai 'a e fonua ki he Fale ko eni. Ko e Fale eni na'a ne hanga paasi atu 'a e lao. Pea ko e 'uhinga ia 'oku fai ai 'a e ui 'Eiki Minisitā ke kaukau pe...

Lord Tu'iha'angana: Sea kau ki'i tokoni atu ki he Fakafofonga kātaki pē.

Mateni Tapueluelu: Tali ia Sea mālō.

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: Mālō, hoko atu.

Lord Tu'iha'angana: Tapu mo e Feitu'una 'Eiki Sea, pea tapu mo e Hou'eiki e Komiti Kakato. Talamonū atu Sea he ma'u ho sea 'i he pongipongi ni, pea 'oku, kae a'u mai ki he, 'e Fakafofonga mahino 'aupito e me'a 'oku ke me'a ki ai, tatau pē mo e Tongatapu 2, pea mahino 'oku 'omai e ngaahi 'uhinga 'o fakatauhoa ki he ngaahi lao kehe, kae kehe ka ko 'eku 'uhinga pē 'aku ia pē 'oku tuku pē ki he Minisitā ke ne pē 'oku 'i ai ha ki'i fika 'oku fakakaukau ki ai he 'oku mahino pē 'oku pau ke tau ki'i fakahoa mo e 'ū me'a kehe, na'a 'oku 'i ai ha fika ke hiki ki ai ke, 'uhinga ke kau fakataha pē hono 'oatu ki he Minisitā, na'a 'oku loto ia ki ai ka tau ...

Fokotu'u ke hiki hake tautea pa'anga mei he \$10,000 ki he \$50,000

Mateni Tapueluelu: Mālō 'Eiki Sea, fakamālō atu ki he 'Eiki Nōpele 'i he fokotu'u fakakaukau Sea, lele motu'a ni 'o fakakaukau ko e feitu'u totonu taha pē ke nau hanga 'o fakakaukau mai eni ko e potungāue, ka 'oku lava pē ke fakakaukau Sea, na'a lava hiki atu mei he 10,000 'o 50,000 'a e tautea. 'Oua 'e 100,000. 50,000 he ko e tu'u ko ē 'a e fakalea 'oku pehē, ke 'oua 'e to e ma'olunga hake 'i he 10,000, 'oku 'ikai ke pehē ia ko e fo'i tautea ke 10,000 hangatonu kapau te tau pehē 'oua 'e to e lahi hake 'i he 50,000 anga ia e fakakaukau,

pea kau ai pē mo e 10,000, pea ‘oku ma’u faingamālie ai ‘a e ‘Eiki Minisitā mo e potungāue ke fakamo’oni’i ki he Fakamaau’anga ha ni’ihi ‘oku nau maumau’i ‘o mamafa kehekehe pē mei he pa’anga ‘e taha ‘o a’u ki he 50,000 Sea, pea faka’apa’apa’ia ai e potungāue ‘i he’ene tu’utu’uni, ka tu’utu’uni atu e potungāue ‘oku totonu ke faka’apa’apa’ia pea toka’i ‘e he ngaahi pisinisi ‘enau ngaahi tu’utu’uni. Ko e anga ia e fokotu’u mo e poupou atu ‘e ‘Eiki Minisitā, mālō ‘aupito Sea ‘a e ma’u faingamālie.

Sea Le’ole’o Komiti Kakato: Mālō.

‘Eiki Minisitā Lao Le’ole’o: Mālō Sea. Koe’uhi ko e, hangē pē ko ia na’a ku lave ki ai ‘anenai ‘Eiki Sea, ko e ngaahi lao ko ē ngaahi fonua kaungā’api ‘oku ‘ikai ke a’u ia ki he ngāue pōpula, ko e faka’ai’ai ...

<005>

Taimi: 1059-1104

‘Eiki Minisitā Lao Le’ole’o: .... foki ke lahi ‘a e kau ‘inivesi pea pehē pē mo eni ka na’a ku fakakaukau au ia ke ‘ai ke 100,000 ka ko ē ‘oku fokotu’u mai he Fakafofonga e 5 pea ko u pehē ‘Eiki Sea tau ‘ai ai leva e 50,000 ke hiki hake ē ki he 50,000 pea toki fakakaukau’i hano hiki hake ‘a e ‘ū kupu ko ē ‘oku 2500 sai pē ia ‘ai pē ia kae fai pē ha’atau feinga ‘Eiki Sea ka ko u tui au sai fe’unga pē ia ke, he na’a ku fakakaukau au ia ‘e fokotu’u mai ke 100,000 ka ‘oku ‘ikai toe kehekehe ia mo ‘etau tautea ngāue pōpula.

Sea Le’ole’o Komiti Kakato: Mālō

Semisi Sika: Sea ‘oku ou poupou atu au ki he 1 kilu ko e anga pē foki e langalanga hake mata’ifika ke 5 koloa ena ia kuo ‘osi fakamahino mai he Minisitā

Poupou hiki ngaahi tautea maumau’i Lao ‘Inivesi Muli kupu 39(1) ki he \$10,000

‘Eiki Minisitā Lao Le’ole’o: ‘Ai pē 1 mano kae tuku e 1 kilu ko e manumanu ia. Kole atu pē Fakafofonga tau ‘ai ai leva ‘a e 50,000 ‘Eiki Sea pea tau toki fakakau. ‘Ai atu pē hiki hake mo e ‘ū me’a ko ē ‘oku 2500 ke hiki hake mo ia kapau ‘e hiki hake ia ‘o taki 10,000 kātoa me’a ko ia ko ē ‘oku 2500 e ngaahi kupu ko ē ki lalo pea tau...

Semisi Sika: Poupou atu au Sea ki ai neongo kotoa ‘etau ngaahi faka’amu ko eni ‘e aofangatuku pē ‘a e Fakamaau. Ko e Fakamaau ‘oku fakapotopoto ‘ene tu’utu’uni. ‘E ‘i ai e ngaahi tautea ‘e 10,000, ‘e 20,000 neongo kapau te tau tuku’i ke 100,000 ‘e he ‘ikai ke ‘uhinga ia ke pehē ke 100,000 e maumau lao ko eni.

Fokotu’u hiki tautea pa’anga mei he 10000 ‘o 50000 tautea pa’anga he maumau’i e Lao

‘Eiki Minisitā Lao Le’ole’o: Sea fakatonutonu atu ko e 100,000 ‘e tu’uaki ko ē ki he kau ‘inivesi ke nau ō mai ‘o ‘inivesi ‘i Tonga ni. ‘Oku ‘ikai ke toe kehekehe eni mo ‘etau fakafoki mai ke tautea ngāue pōpula ki’i tukuhiho ki he 50,000 tau felotoi ai pea tau hoko atu ai ‘alu hake ‘a e 2500 ‘o 10,000 lō ua ē pea tau, mālō.

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: Mālō 'Eiki Minisitā ko eni kuo fokotu'u mai e 50,000 pea kuo 'osi poupu mai ia kuo toe fokotu'u mai 'e Tongatapu 2 'a e 100,000.

Semisi Sika: Poupu atu au ki he 50,000. Ko e vahevahe pē foki mo e fokotu'u mata'i fika ka ko ē 'oku, 'e fai'aki 'a e aofangatuku 'a e Minisitā he ko 'ene fo'i lao pea 'oku ou poupu atu ki he 50,000 kapau ko e, he ko e 'uhinga ko e fo'i lao ko eni na'a tau toe lōloa he 'oku faka'ofa'ofa 'aupito 'aupito. Ko e ki'i fo'i konga pē eni ia he konga 39 na'e 'i ai 'a e hoha'a 'a e motu'a ni pea 'oku 'osi ko ena 'oku tūkunga mālie.

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: Mālō Fakafofonga. 'Oku ou tui 'oku tau tali 'a e fokotu'u ko eni ke pa'anga 'e 5 mano hiki hake mei he 1 mano.

Mateni Tapueluelu: Ko ia Sea ko e poupu pē ko hono 'uhinga Sea ko e kupu 39 'oku tautea kehekehe foki 'e 4 kupu si'i (1) 'oku 10,000 'oku poupu mai ko ē 'a e 'Eiki Minisitā ke 'alu hake ia 'o 50,000 pea ko e toenga leva ko ē tautea 'oku taki 2500 'oku fai e poupu atu ke hiki hake mo nautolu'o taki 10,000 he tu'unga ko ia 'e lava leva ke tau tui 'oku faka'apa'apa'ia 'a e lao 'oku fokotu'u atu poupu atu ki ai mālō Sea.

'Eiki Minisitā Lao Le'ole'o: Mālō Sea.

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: Mālō. 'Eiki Minisitā.

'Eiki Minisitā Lao Le'ole'o: 'Io mālō tali pē ia 'Eiki Sea ke tau hiki hake ia pea tau hoko atu mālō Sea.

Tali hiki tautea maumau'i Lao 'Inivesi Muli kupu 39(1) mei he \$10,000 ki he \$50,000.

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: Mālō 'aupito mou me'a hifo pē ki he kupu 39 pea ko e kupu si'i (1) liliu e 1 mano ke 5 mano.

Tali hiki tautea maumau'i Lao 'Inivesi Muli kupu 39(2)(3)(4) mei he \$2,500 ki he \$10,000

Kupu si'i (2) hiki hake ia 'o 1 mano, 3 pea mo e 4 ko ia 'Eiki Minisitā?

'Eiki Minisitā Lao Le'ole'o: Ko ia poupu fokotu'u atu 'a e fo'i lao ko eni 'Eiki Sea.

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: Toe 'i ai ha poupu, toe 'i ai ha feme'a'aki.

Saia Piukala: Sea tapu mo e Feitu'una kae 'uma'ā 'a e Hou'eiki Mēmipa 'o e Kōmiti Kakato pea fakamonū'ia atu Sea 'i he fatongia fo'ou 'i he pongipongi ni. Sea fokoutua hake pē motu'a ni ia 'o poupu ki he ngaahi fokotu'u ko eni na'e toki 'osi Sea mahu'inga pē faka'ai'ai e kau 'inivesimeni muli ki Tonga ni pea 'oku mahu'inga pē Sea ke malu'i 'a e totonu pea mo e lelei 'o e pisinisi pea mo e lao 'o e fonua 'i Tonga ni.

Kole fakama'ala'ala konga 2 Lao Fakaangaanga 'Inivesi Muli kupu 5

Sea 'oku 'i ai pē ki'i me'a ko u ki'i kole fakama'ala'ala ki he 'Eiki Minisitā 'i he konga 2 kupu (3) Fika 5 ngaahi faka'atā pe ngaahi ....

<007>

Taimi: 1104-1109

Saia Piukala : ... tapui pau 'oku ngaue'aki ki he 'inivesi muli 'i Tongá ni. Kuo pau ke 'ikai fakahoko 'e ha taha muli ha ngāue fakapisinisi 'i Tonga, 'a ia ko ha a) ngāue 'oku tapui pē b) ngāue tuku makehe. Fika 2 kuo pau ke 'ikai fakahoko 'e ha taha muli ha ngāue fakapisinisi 'i Tonga, 'a ia ko ha ngāue fakangatangata tukukehe kapau 'e fakakakato 'e ha taha muli 'a e ngaahi tu'unga 'oku tu'utu'uni 'i he ngaahi tu'utu'uni ki hono fakahoko 'o e ngāue ko iá. Ko e kupu 3 Sea, 'oku ou kole pē ki he 'Eiki Minisitā ke ki'i toe ki'i fakama'ala'ala mai angé 'a e kupu 3. 'Oku 'ikai ha me'a 'i he kupu si'i (1) 'oku ne ta'ofi ha taha 'oku ne fakahoko ha ngāue tuku makehe, mei hono fakangāue'i ha taha muli, 'a ia ko 'ene ngāué 'oku 'ikai tapui 'i he laó ki he kakai hū maí vahe hono 2 pē ko ha lao kehe. 'Oku ou kole fakama'ala'ala pē au ki he Minisitā 'a e ki'i fo'i konga fika 3 ko eni hono, 'a eni ko eni na'a ku toki lau atú Sea, hangē 'oku ki'i fepakipakí mo e kupu 1 Sea.

Sea Le'ole'o Komiti Kakato : Mālō Tongatapu 14. 'Eiki Minisitā, fakama'ala'ala mai.

Tali Pule'angá ki he ngaahi 'uhinga hono fakangaue'i ha muli he ngāue'anga

'Eiki Minisitā Lao Le'ole'o: Sea, tapu mo e Feitu'una 'Eiki Sea, ko e kupu 3 ia 'oku 'uhinga ia ki hono fakangāue'i ko ia ha taha 'i ha ngāue'anga. 'A ia 'e lava ke ne fakangāue'i ha taha muli, 'o kapau 'oku faka'atā ia 'i he Lao ko ē *Immigrations*. Kuo pau ke fekau'aki ia mo e 'ū lao ko iá. Ko e 'uhinga ia ki he fakangāue'i ko ē 'o ha taha muli. Lava 'o hangē ko e kau *consultant*, 'oku ai e ngaahi fatongia kehekehe 'oku faka'atā ke nau fai, 'a ia 'oku fakatatau ia ki he'enau ngaahi 'ilo, pea 'e fakatatau leva ia ki he Lao ko ē *Immigrations* mo hono ngaahi tu'utu'uni. Mālō Sea.

Sea Le'ole'o Komiti Kakato : Mālō 'Eiki Minisitā. 'Oku toe ai mo ha kupu 'i he Lao Fakaangaanga ko ení 'Eiki Minisitā Pa'anga.

Fakama'ala'ala he kupu 39 'o e Lao

'Eiki Minisitā Pa'anga : Tapu pea mo e Seá pea mo e Komiti Kakato 'Eiki Sea. Sea, ko u tui ko e tokangá pē ení ia kupu 39, pea ko e lao ko eni Sea ko e hangē ko e fakama'ala'ala na'e fai 'e he 'Eiki Minisitā, kuo tau toloi mai eni, pea ko 'ene paasi 'a e lao ko ení 'e toe fa'u pea mo e *Regulation* ke fakahoko'aki ko ē 'a e ngāué. Kau eni he ngaahi tefito'i lao mahu'inga 'oku fiema'u pea 'oku kau ia he 'ū makatu'unga ko ē ke tukuange mai ai ko ē 'a e ngaahi silini ko ē pea mei he *budget support*. Ko u tui 'Eiki Sea kuo maau e ngāue ki ai 'a e komiti pea ko u fokotu'u atu ke tau pāloti'i.

Sea Le'ole'o Komiti Kakato : Mālō 'Eiki Minisitā e fakama'ala'ala. 'Oku toe ai mo ha toe kupu hē 'i he Lao Fakaangaanga ko ení 'oku fie 'i ai ha feme'a'aki 'i ai? Pea ka 'ikai ko u tui kuo tau felotoi kitautolu koe'uhi ko e Lao Fakaangaanga ko ení. Pea kole pē ki he kalaké ke tau pāloti.

Pālōti'i tali Lipooti & Lao Fakaangaanga ki he 'Inivesi Muli 2020 mo e ngaahi fakatonutonu

Tau pālōti 'i he Lao Fakaangaanga ko eni Fika 7/2020 ko e Lao Fakaangaanga ki he 'Inivesi Muli 2020 fakataha pē pea mo e lipooti mo hono ngaahi fakatonutonu. Fokotu'u atu ke tau pālōti, pea hikinima hake 'oku loto ki he Lao Fakaangaanga ko eni ke tau tali mo hono ngaahi fakatonutonu fakataha pea mo e lipooti.

Tokoni Kalake: 'Eiki Sea 'oku loto ki ai 'a Siaso Vailahi Pohiva, Semisi Sika, Mateni Tapueluelu, Semisi Fakahau, Penisimani 'Epenisa Fifita, Mo'ale Finau, Veivosa *Light of Life* Taka, 'Eiki Minisitā Mo'ui, 'Eiki Minisitā Takimamata mo e Ngaahi Ngāue Lalahi, 'Eiki Minisitā *MEIDECC*, 'Eiki Minisitā Fonua, Ngaahi Koloa Fakaenatulá & Kau Tau 'Ene 'Afió, 'Eiki Palēmia, ...

<008>

Taimi: 1109-1114

Pālōti'i 'o tali Lao Fakaangaanga 'Inivesi Muli 2020 & ngaahi fakatonutonu

Tokoni Kalake: ... 'Eiki Minisitā Pa'anga pea mo e Palani Fakafonua, 'Eiki Minisitā Ako, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki, 'Eiki Minisitā Polisi pea mo e Tāmate Afi, Fakafofonga Vava'u 14, Saia Ma'u Piukala, Fakafofonga Hou'eiki Nōpele Fika 1 'o Tongatapu, Fakafofonga Hou'eiki Nōpele Fika 1 'o Ha'apai. Sea 'oku loto ki ai 'a e toko 19.

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: Mālō. Tau hoko atu ai pē hiki nima hake 'oku 'ikai ke loto ke tali 'a e Lao Fakaangaanga ko eni ki he 'Inivesi Muli 2020 fakataha mo hono ngaahi fakatonutonu pea mo e Lipooti Fika 3/2020.

Tokoni Kalake: Sea 'oku 'ikai ke ai ha fakahā loto ki ai.

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: Mālō. Mālō 'aupito Hou'eiki Mēmipa pea kuo tali 'e he Komiti Kakato 'a e Lao Fakaangaanga ki he 'Inivesi Muli 2020 fakataha mo hono ngaahi fakatonutonu, 'Eiki Minisitā.

Lao Fakaangaanga ki he Ngaahi Vā Fakangāue 2020

'Eiki Minisitā Lao Le'ole'o: Mālō 'aupito 'Eiki Sea mālō atu ki he Hou'eiki Komiti Kakato 'i he tali e lao ko eni ke hoko atu e ngāue ki ai mālō 'Eiki Sea te u hoko atu ai pē ki he 4.2.

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: Mālō ko ia.

Fakama'ala'ala he Lao Fakaangaanga ki he Ngaahi Vā Fakangāue 2020

'Eiki Minisitā Lao Le'ole'o: Mālō tapu mo e Feitu'una 'Eiki Sea mo e Hou'eiki Komiti Kakato. Ko e Lao ko eni 'i he Vā Fakangāue ko e talu hono kamata mai mei he 1982 hono 'omai ki he Fale ni mo fakafoki fefokifoki 'aki ai 'o toki a'u mai ki he tu'unga ko eni pea hoko foki mo e ta'emanonga ko ia na'e hoko 'i he 2005. Ka 'oku 'ikai ke fu'u makatu'unga 'a e lao ia ko eni he *unrest* ko ia. Ka 'oku makatu'unga ia 'oku ne lava 'o fālute mai 'a e ngāue faka-

Pule'angá kae 'uma'ā 'a e ngaahi pisinisi koe'uhí ke lava ke 'i ai ha makatu'unga 'e tuku ai 'a e ngaahi ngāue 'i he fonua ni. Pea malu'i 'a e kau ngāue pea taimi tatau pē 'oku malu'i pē mo e kau 'anautolu 'a e pisinisi mo e ngaahi ngāue'anga. Ko e lao ko eni 'oku ne fakatou to'o 'a e ongo tafa'aki fakatou'osi 'o 'omai ia ki heni pea 'oku 'i ai leva mo e makatu'unga ke fai 'a e *minimum wage* pē ko e tu'unga vāhenga ma'ulalo taha 'Eiki Sea ka ko e ngāue ko ia 'oku fai ia 'e toki fakahoko ia 'i he *Regulations* 'osi hono fili 'o e komisoni ke ne fai 'a e ngāue ko ia. Pea ko e *minimum wage* he'ikai ke tatau 'e 'ai fakasekitoa ia koe'uhí ke lava 'o ngāue kotoa pē ngaahi tafa'aki a'u ki he ngaahi pisinisi fakafāмили ngaahi me'a fakataautaha koe'uhí ke kei lava pē 'o makupusi mo lava 'o hoko atu 'a e ma'u ngāue 'i he fonua ni 'Eiki Sea 'oku faka'atā pē mei heni 'oku 'i ai pē 'a e ngaahi kupu 'oku faka'atā mei he me'a ko eni hangē ko e *NGO*. Ko e 'ū me'a ko ia faka'atā pē ia fakatatau ki he ngaahi tokoni ko ē 'oku 'omai 'o ma'u ai 'enau vāhengā pea pehē ki he ngaahi siasi 'oku faka'atā pē ia 'e he lao ko eni kae fakatatau pē ki he 'enau ngaahi alepau. 'A ia 'oku hanga 'e he lao ko eni 'o fālute mai ke, ko e 'ova pē he māhina 'e ua ho'o ngāue kuo pau leva ke fai 'a hono 'ai e alepau ngāue koe'uhí ke fakapapu'i 'a e malu 'a e tokotaha ngāue pea mo malu'i ai pē mo e tokotaha ko ē ha'ana 'a e ngāue'anga 'Eiki Sea. Ko ia 'oku tuku atu pē ki he Hou'eiki Komiti 'Eiki Sea na'e 'ikai ke 'i ai ha kupu pau ia 'e fokotu'u mai 'aneafi ka 'oku kau eni 'i he lao ne fai hono ...

<009>

Taimi: 1114-1119

'Eiki Minisitā Lao Le'ole'o: ... na'e fai pē ia 'e he potungāue kimu'a mo e ngaahi ta'u mai ko ē mo e 'ū, mo e a'u mai ki he 2018 na'e fai ai 'a e *consultation*, 'o takai'i kātoa e ngaahi motu 'o e fonua ni, pea pehē foki ki he ngaahi tafa'aki kehekehe pea na'e toe fai pē 'e he Fale Alea 'a e ngāue tatau 'e he Komiti Lao mo e komiti ko ia 'a e Fale Alea, 'o a'u ai ko ē ki he tu'unga ko eni 'Eiki Sea, pea 'oku ou tuku atu pē pe ko e hā e, 'a e me'a ko ē 'oku fiema'u 'e he Hou'eiki Fakafofonga ke fai pē hano feinga'i ke tali atu, mālō 'Eiki Sea.

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: Mālō 'aupito 'Eiki Minisitā, Hou'eiki Mēmipa te tau ki'i mālōlō ai. Mālō.

(Na'e mālōlō heni 'a e Fale)

<005>

Taimi: 1139-1144

Sātini Le'o: Me'a mai 'Eiki Sea e Komiti Kakato. (*Losaline Ma'asi*)

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: Fakatulou atu pea mo e 'Eiki Palēmia kae 'uma'ā 'a e Hou'eiki Mēmipa 'o e Komiti Kakato kae hoko atu 'a e feme'a'aki 'i he fika 4.2 Fekau'aki pea mo e Lao Fakaangaanga ko eni ki he Ngaahi Vā Fakangāue 2020 me'a mai Tongatapu 9.

'Eiki Minisitā Lao Le'ole'o: Sea kātaki pē ke u ki'i fakalava atu pē eni 'Eiki Sea.

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: Mālō.

'Eiki Minisitā Lao Le'ole'o: Ko e, tapu mo e Feitu'una 'Eiki Sea mo e 'Eiki Palēmia mo e Hou'eiki Komiti Kakato. 'Eiki Sea ko e lao ko eni na'e fai e ngāue fakataha ki ai pea mo e *ILO* 'a ia 'i he 2012, 2013 'a ia 'oku fononga fakataha eni ne 'osi tali ai 'e Tonga ni pea tali 'e

he 'Ene 'Afioó 'a e Konivēsio ko ia ki he, ki hono Fakangatangata ko ē Fakangāue'i Longa'i Fānau. Pea 'oku, 'a ia ko e konivēsio ia 'a e *ILO* pea kuo 'osi kakato e me'angāue ia ko ia ko e fakalavalava atu pē eni 'a e lao ko eni mālō 'Eiki Sea.

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: Mālō 'Eiki Minisitā, Tongatapu 9.

Fakamālō'ia Pule'anga mo fiefia hono fakahū mai Lao Vā Fakangāue 2020

Penisimani Fifita: Tapu mo e Sea e Komiti Kakato, tapu mo e 'Eiki Palēmia kae 'uma'ā 'a e Hou'eiki Minisitā 'o e Kapineti, tapu mo e Hou'eiki Nōpele 'o e fonua, tapu mo e Hou'eiki Fakafofonga 'o e Kakai. Tau fakafeta'i ki he 'Otua 'i he'etau ma'u 'a e 'aho fo'ou ko eni pea 'oku ou fiefia lahi Sea ...

<007>

Taimi: 1144-1149

Penisimani Fifita : ... kuo ke me'a mai ki he Sea 'o e Komiti Kakatō 'o faka'ilonga'i 'a e mähina mahu'inga ko eni e kakai fefinē 'i Tongá ni, pea ko e faka'ilonga lelei ia ki he Fale Alea 'o Tongá, 'a hono faka'ilonga'i 'o e Sapate 'o e mahu'inga 'o e kakai fefinē.

'Oku ou fiefia lahi 'aupito Sea 'i he faifai angé pea fakahū mai 'a e lao ko eni ki he Pule'angá. Na'e talu e feinga 'a e Kautaha 'a e Kau Faiakó mei he 80 tupú, ke faifai angé pea 'i ai ha fa'ahinga lao pehé ni ke ne malu'i 'a e kau ngāué. Na'e fai 'a e fengāue'aki pea mo e 'Eiki Minisitā 'o e taimi ko iá 'i he Leipá pea na'a ne me'a mai 'oku fiema'u ia ke fa'u ha lao, ka 'oku 'ikai ke 'i ai ha taha ke ne fai 'a e fatongia ko eni. Pea na'e palōmesi e *FITA* te nau 'omai mei he *Education International* ha mataotao ke ne fai 'a e ngāue ko eni. Pea na'e a'u mai 'a e tokotaha ko eni 'o fa'u e 'ū me'a ko iá pea 'oatu ko iá pea tukutuku pehe'i ai pē ia. A'u mai ki he fo'i taimi na'a mau toe vakai'i atu, toe talamai 'e he Minisitā fo'ou e *Labour and Commerce* ko iá 'a e me'a tatau, pea na'a mau toe 'omai 'a e *consultant* mataotao mei he *Education International*, totongi pē ia 'e he Kautaha Kau Faiako 'a Māmaní ke ne fai 'a e ngāue ko iá. Pea 'oku ou sio hifo ki he ngaahi kongá ko eni 'o e lao ko eni 'oku 'i ai e ngaahi kongá na'e fa'u 'e he kau mataotao ko iá.

Ko e lao ko eni 'oku 'i ai 'a e ngaahi me'a mahu'inga pilamiti tapa 3. Ko e kongá ki 'olungá ko e Pule'angá ia, pea ko e ongo tafa'akí to'ohemá ko e tokotaha ko e ngāue'angá ia pea mata'ú ko e tokotaha ngāué ia. Hangē ia ko e fu'u pilamiti ko eni 'i 'Isipité 'oku 'i ai e Ha'a Feló. 'Olunga ko e Pule'anga, to'ohema ko e tokotaha ngāué ia, pea 'i he to'omata'ú ko e ngāué ia. Ko u fiefia 'i he sio hifo ki he ngaahi kupú 'o e malu'i e kau ngāué. Ko hono pule'i, ko hono lesisita, ko e komiti fale'i ngāue. Pea 'alu hifo 'i he ngaahi aleapau ngāue mo e ngaahi totonu mo e ngaahi alā me'a pehē, 'o 'alu hifo 'o a'u ki he totongi ngāue si'isi'i tahá. Ngaahi houa ngāue, fakangāue'i 'o e fānau, totongi mo e malu'i 'o e totongi ngāue mo e hā fua mo e hā fua.

Ke fokotu'u kupu 'i he laó ha tu'utu'uni pē ngāue ki ha ta'efiemālie kau ngāue

Sea mo e Hou'eiki, hangē ko e me'a ko ia 'a e Minisitā, na'e fai 'a e ngāue ki heni 'a e *ILO International Labour Organisation*, ka 'oku ou fie fakahoko atu pē Hou'eiki. Tu'u lelei 'a e Pule'angá, tu'u lelei mo e ngāue'angá, ko e kau ngāué eni 'oku si'i faka'ofá. 'Oku mole 'a e 'elemēniti 'e 2 mei he lao ko eni, ke na fakaivia 'a e kau ngāué. Ko e 'uluakí ko u 'osi vakai

hifo 'e au ia kuo to'o ia. 'Oku 'ikai ai ha faingamālie ia e kau ngāue ke nau fakahaa'i honau lotó, pea 'oua 'e tautea'i. Faingamālie e Pule'angá faingamālie mo e ngāue'angá, ko e si'i kau ngāue eni. Pea 'oku ou kole atu pea 'oku ou fokotu'u atu Hou'eiki. Tau fakakoloa mu'a 'a e kau ngāue *employee*. 'Ai ha kupu ke fakahaa'i ai ka 'i ai ha'o fa'ahinga ta'efiemālie pea fou pē he laó, malava ke nau hanga 'o fakahaa'i. Me'a ia 'oku ngāue'aki 'e he *ILO*. Me'a ia 'oku ngāue'aki 'e he ngaahi fonua e Pasifikí mo e ngaahi fonua 'i mamani, kuo tau to'o 'etautolu ia 'i Tongá ni.

Ke fokotu'u kupu 'i he Lao ke fokotu'u ha *trade union*

2. Ke fakalao'i ha fokotu'u 'a e kau ngāue. Ko 'ene tu'u he taimí ni 'oku tau ngāue'aki pē 'a e fo'i lea ko e *association*. 'Oku fiema'u ke fokotu'u ha *trade union* pea fakalao. Ko e me'a ia 'e ua...

<008>

Taimi: 1149-1154

Penisimani Fifita: ... ko ia 'oku ou pehē ai Hou'eiki mo e Fale Alea 'o Tonga, tau fakakoloa 'a e kau ngāue 'oku 'osi koloa'ia e Pule'anga ia 'oku 'osi koloa'ia mo e ngāue'anga toe kau ngāue. 'Ai ha kupu ke nau lava 'o fakahaa'i ai 'a 'enau ta'efiemālie ki ha fa'ahinga tu'utu'uni pē ngāue kae fou pē he lao. Ua, fokotu'u ha kupu ke fokotu'u ha *trade union*. Mālō Sea.

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: Mālō Fakafofonga. Me'a mai e 'Eiki Minisitā e Fefakatau'aki.

Tali Pule'anga kole fokotu'u ha *trade union*

'Eiki Minisitā Lao Le'ole'o: Tapu mo e Feitu'una Sea mo e Hou'eiki Komiti. Sea na'e 'i ai pē 'a e fokotu'u 'a e tokotaha ke 'ai e *trade union* na'e fai hono vakai'i koe'uhí na'e pau ke fai 'a e sio ki he ngaahi ngāue'anga pea mo hono ngaahi langa ngāue koe'uhí ke fakangāue'i 'a e kakai 'o 'i ai leva 'a e sio mahalo 'e toki ai ha taimi 'amui kae feinga'i ke langa 'a e *economy* 'o e fonua ke a'u ki ha tu'unga 'oku fakafiemālie pea toki fai. Ka ko e taimi tatau pē 'oku tu'utu'uni pē 'e he laó 'oku 'i ai e ngaahi tu'utu'uni ngāue pē ia pea 'oku 'atā pē ke lāunga 'a e kau ngāue ia mo e me'a ko ia pea 'oku 'osi 'i ai pē hono ngaahi tu'utu'uni 'i he lao ko eni 'Eiki Sea kau hanga pē 'o kumi hake 'a e tu'utu'uni ko ia ka 'oku kakato pē ia ka ko e kole pē ia ke, ko e *trade union* ke tau toki vakai atu mu'a ha taimi kae tuku ke feinga'i 'etau *economy* mo e ngāue'anga ke ma'u 'a e ngāue'anga na'a 'uluaki 'ai e *trade union* 'o toe mate pē fanga ki'i ngāue 'e ala ma'u ngāue ai e kakai e fonua. Mālō 'Eiki Sea.

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: Mālō Minisitā. Fakafofonga Tongatapu 4 me'a mai.

Mateni Tapueluelu: Tapu mo e Feitu'una Sea pea fakatapu atu ki he 'Eiki Palēmia mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Komiti Kakato. Sea mālō e ma'u faingamālie pea fokoutua pē motu'a ni Sea ke u fakamālō ki he Minisitā he fie poupu pē 'i he 'uhinga tatau na'e taki ki ai e tokanga 'e Tongatapu 9. Ko u 'uluaki fakamālō ki he Minisitā mo e Pule'anga 'Eiki Sea ko e lao ko eni kuo fuoloa hono feinga'i mai he lau'i ta'u he ngaahi Pule'anga kehekehe Sea. Ngaahi Kapineti kehekehe. Faai mai 'o faai mai hono pāpaasi e fuka 'oku leleaki'i mai he 'Eiki Minisitā ko eni 'o a'u mai ki he Fale Alea 'o Tonga. Kau eni he lao faingata'a 'e Hou'eiki 'i he kotokotoa 'o e ngaahi lao ne 'omai ke fai ki ai 'a e fakataha pea mo hono tukuange ke 'omai e lau 'a e kakai ko e lao eni na'e pelepelengesi taha pea tokolahi taha hono 'ahia 'e he kakai 'o e fonua kau ai

‘a e ni’ihi ‘o e kau taki lotu ‘o ma’u tāpuaki ai ‘a e fakataha’anga ‘i he ngaahi fakamatala kehekehe mo e tokanga kehekehe ‘a e kakai. Pea ‘i hono ‘ave ko ē ki he potungāue ‘e Sea mahino ‘aupito hono ‘omai ‘e he potungāue ‘enau talí nau lava pē ‘o tātāpuni mai ‘a e ngaahi tafa’aki kehekehe ‘oku ‘oatu ki ai ‘a e fehu’i kau ai ‘a e me’a ko ē na’e fai ki ai ‘a e tokanga ‘e Sea mo Hou’eiki.

Ko hono fokotu’u ko ē ‘o e *minimum wage* pē ko e vahe si’isi’i taha ki ha sekitoa pē ngaahi tu’unga pē ko ha tafa’aki na’e ‘i ai e tokanga ki ai Sea. Ko hono ‘uhingá ko e tu’u ko ē ngaahi pisinisi ne nau fakahoko mālohi ‘aupito mai honau le’ó nau tokanga ko e vaha’a taimi pelepelengesi faingata’a eni ‘a e ‘ikonōmika. ‘A ia ko e me’a ko ē ‘oku me’a mai ai ‘a e ‘Eiki Minisitā nau ‘oku nau pehē ‘oku hangē ‘a e lao ko eni ha fu’u misini tau pehē ko ha misini kulo valu fo’ou ‘oku uta mai mei ‘Amelika ‘o fa’o ia ki ha ki’i sino’i kā ‘oku motu’a. Pea ko ‘ene mo’ui pē ‘a e fu’u misini ko ia ‘o fangu’i ko ‘ene mokulu hifo ia ‘a e sino motu’a e ki’i kā. ‘Osi hifo ia ‘a e puti mo e tāpuni ‘a ia ‘oku pehē ‘oku ‘omai e lao ki he ‘ikonōmika ‘oku feinga ke mo’ui hangē ko e me’a ‘a e Minisitā ka ko ‘ene ngaahi tu’utu’uni ko ia ‘oku fai ki ai e tokanga ‘a e ngaahi pisinisi. Ko e fakamatala ko ē na’e ‘omai mei he potungāue ‘a ē ‘oku me’a mai ‘aki ‘e he ‘Eiki Minisitā ko e tu’utu’uni ko ē ki he *minimum wage* mahalo ‘e lōloa he ta’u ‘e taha ta’u ‘e ua hono ...

<009>

Taimi: 1154-1159

Mateni Tapueluelu: ...’uhinga ‘oku ‘i ai ‘a e sino ngāue kuo pau ke fokotu’u ‘e he Kapineti, pea nau toki fakamā’opo’opo ‘o fai e talatalanoa pea mo e ngaahi sekitoa pea toki lava ai ‘o fokotu’u e *minimum wage*, ‘oku ‘ikai ke tafoki pē Pule’angá ia fokotu’u mai ha fo’i fika pē. ‘A ia ko e fakafiemālie’anga ia ki he mātu’a ni Sea ‘oku mahino ‘ene fai ha talatalanoa pea ‘oku mahino ‘e lōloa pea ‘oku tuku atu ai e ki’i taimi ki he ngaahi pisinisi ke fai ai ‘a e feinga ko eni ‘Eiki Sea, ke nau tu’u mālohi hake kae toki fakakaukaua ‘a e tafa’aki ko ia ki he *minimum wage* mo fakakakato mo e ngaahi *consume*, ko e komiti.

Tokanga ki he totonu kau ngāue he kupu 24-kupu 27 ke fokotu’u ha ‘iunioni

Ko ia ‘oku fai pē ‘a e fiemālie ki ai, ko e tafa’aki eni ia ‘oku mau tokanga ki ai ‘Eiki Sea, ‘a e konga 4, kamata ‘i he kupu 24 ki he kupu 27 ‘o e lao ko eni, pea ko e peesi 25 ‘i he lao faka-Tonga, ko e ngaahi totonu mo e tu’utu’uni tefito ‘i he ngāue, ‘a ia ko e ngaahi totonu ‘a e kau ngāue. Mau fakafuofua ko e kau ngāue ‘i he sekitoa Pule’anga mahalo ‘oku ‘i he toko 5000, fakatonutonu mai pē Pule’anga, mahalo ‘e ofi pē mei ai mo e kau ngāue ‘i he sekitoa ta’efakapule’anga, tau pehē ‘oku ‘i he 10,000 *labour force*.

Ko ‘enau ngaahi totonu eni ko ē ‘oku tuhu’i mai ‘e he lao ‘oku fai ki ai e tokanga ‘a ia ko e kupu 24, ngāue fakapōpula, kupu 25, tau’atāina mei he filifilimānako, ‘a ia ko e kupu 24 kuo pau ke ‘ikai ngāue’aki, totongi pē fakangāue’i fakapōpula’i ha taha ‘e ha taha, mali ia mo e Konisitūtone e fonua ni, kupu 25, tau’atāina mei he filifilimānako, kupu 26, vāhenga tatau ma’a e ngāue ‘o e mahu’inga tatau pea mo e kupu 27 ko e tau’atāina ke fengāue’aki pē he faka-Pilitānia ko e *free association*. Ko ia ia ‘oku fai ki ai e tokanga ‘a e mātu’a ko eni Sea, ko e totonu ‘a e kau ngāue ke nau fokotu’u ha *union* ‘oku kehekehe foki ‘a e *union* mo e *association*. Ko e *union* ‘oku kapa fakalukufua, ‘a ia ko e *association* ko e ki’i kautaha pē ‘a e kau neesi, kautaha pē ‘a e kau ngāue lao, ki’i kautaha pē ‘a e kau faiako pē. Ko e *union* ia ‘oku ne kapa mo kāpui ha ngāue ma’a e sekitoa kehekehe. Pea ko e *union* pē ia Sea ‘oku ne lava ‘o ui ha

strike pē ko e tukungāue. Ko e mafai taupotu ki he taimi ‘oku *bargain* ai e kau *labor force*, pea ‘oku fa’a ui fakanounou ‘i he taimi ni’ihi ko e *collective bargaining*. ‘A ia ko e me’a ia ‘oku tokanga ki ai ‘a e mātu’a ni, pea ‘oku ou faka’apa’apa’i lahi ‘a e me’a kuo me’a mai’aki ‘e he Minisitā, fēfē ke fakakaukau ke langa hake ‘etau ‘ikonōmika, kae toki fakakaukau ‘a e fo’i totongi ko eni ‘amui.

‘Eiki Sea ‘oku ou fokoutua pē ‘i hoku nofo’anga ‘o fakakaukau lahi ki he me’a ‘a e ‘Eiki Minisitā he ‘oku ‘i ai pē ‘ene mo’oni he mōmeniti pelepelengesi eni ‘i Tonga he feinga ke langa e ‘ikonōmika. Te mau fiemālie pē Sea kapau ‘e fakapapau’i mai ‘e he Minisitā mo e Hou’eiki Pule’anga, ‘e toki fakakaukau’i ā ē ‘amui, kae fakapapau pē ki ai, ko hono ‘uhinga ‘oku mau loto, na’e omi ‘a e ni’ihi kiate kimautolu ko e ‘uhingá pē ia, ‘oku mole ke mama’o ke pehē ‘oku mau feinga mautolu ke fakalōloa, ‘ikai, na’e omi ‘a e ni’ihi kiate kimautolu ‘o fai ‘a e kole ko eni, pea ‘oku mau hanga ‘o fakaongo atu honau le’o, nau tokanga ki he’enua totonu ko ia ko e *collective bargaining*, ko e mafai taupotu kapau pē ‘oku a’u ‘a e ivi ‘o e taha unga ngāue hono feinga ke fakaongo hono le’o he ‘e *contract* foki, ko e lao ko eni ko ene ‘ova pē ha ngāue he māhina ‘e 2 ‘oku *contract*, pea kapau ‘e a’u atu hono le’o ‘oku ‘ikai ke fanongoa pē faka’apa’apa’ia, ko e mafai taupotu pē ia ‘oku nau unga ki ai ko ‘enua *strike* fakalūkufua, ko ‘enua tukungāue, takitaha ō ki ‘api ‘o nofo ai kae fanongoa honau le’o. ‘Oku ‘ikai ko e *riot* ko e fakamoveuveu ia, ko e tuku ngāue, pea nofo ki ‘api.

‘A ia ko e fo’i totonu ia ko ē ‘oku mau feinga ki ai, ka ‘oku mahino ‘a e le’o ‘o e Pule’anga ‘oku nau tokanga mai na’a lolotonga ‘etau feinga ke fakaakeake e KOVITI kuo tuku atu ha ni’ihi ia toe faai hifo ai ‘ikonōmika. ‘Oku ‘i ai e faka’apa’apa’ia e ‘Eiki Minisitā mo ‘ene feinga, ka ko e kole atu pē ‘Eiki Minisitā ‘e lava nai ke mou fakapapau’i mai ‘e toki fakakaukau e totonu ko ē ‘amui, ke mahino pē ‘oku nau ‘atā ki he ...

<005>

Taimi: 1159-1204

Mateni Tapueluelu: ... *association* ka ‘i he kaha’u he tu’unga *mode* mo e langalanga ‘oku tau ‘i ai tau lele’aki ā e kae fakakaukau e Minisitā ‘amui ke tokoni mai mālō Sea.

Sea Le’ole’o Komiti Kakato: Mālō Fakafofonga ‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki

Tali Pule’anga ‘e malava ke liliu Lao ha taimi ke fokotu’u ha ‘iunioni

‘Eiki Minisitā Lao Le’ole’o: Tapu mo e Feitu’una Sea mo e Hou’eiki Komiti Kakato. ‘Eiki Sea ko u kole pē ‘a’aku ia hangē pē ko ia na’a ku lave ki ai ‘anenai ‘oku ou tui au ‘oku ‘ikai ke lava ia ‘i he lolotonga e Pule’anga ko eni ke toki faka’atā pē ‘oku ‘atā pē Fale ni ia ki hano fakatonutonu ‘i ha taimi ‘amui ange ka ko e kole ke feinga’i ke langa hake mu’a ‘etau *economy* ke tau a’u ki ha tu’unga ‘oku fakafiemālie pea toki fai ‘a e fakakaukau ko ē na’a faifai ‘oku ‘i ai ha ni’ihi ia ‘oku nau fai nautolu ha fakakaukau fakavalevale ‘i he taimi ni lolotonga tautautefito ki he lolotonga ni tau feinga ke fakakakekake ‘etau tu’unga faka’ekonōmika he ‘aho ni ‘oku ou tui pē au ia ‘oku ‘atā pē ia ke fakalelei’i ‘i ha taimi kā ko ‘eku tui ko e ‘amanaki he taimi ‘o e Pule’anga ko eni ‘ikai ke ‘i ai ha’aku ‘amanaki ‘e lava ka ko u tui pē au ‘e lava pē ia ‘i ha taimi ‘e ‘i ai e Pule’anga ‘e ha’u ha taimi kuo tau a’u ki ha tu’unga ‘oku fakafiemālie ke fakahoko e me’a ko ia ‘a ia kiate au ‘e ngali kovi leva ia ke mau palōmesi ma’a ha taha he koe’uhí he ‘ikai ke mau Pule’anga ai pē mautolu ‘o tuputupu’a kuo pau pē ke vilo pē e taimi ka ko u tui pē au ‘e lava pē ia mālō ‘Eiki Sea.

Sea Le’ole’o Komiti Kakato: Mālō ‘Eiki Minisitā, Fakafofonga Tongatapu 1 me’a mai.

Tokanga ‘oua toloi totonu kau ngāue he ‘e hangē pe ia ko hano li’ekina mo li’aki ha totonu

Siaosi Pohiva: Tapu pea mo e ‘Eiki Sea, tapu mo e ‘Eiki Palēmia kae ‘uma’ā ‘a e Hou’eiki e Komiti Kakato. Sea ko u kau fakataha pē pea mo e tepile ko eni ‘i he pou pou ki he ngaahi fiema’u ko eni mo e fakalelei ke fakatokanga’i ka kimu’a ko u fakamālō atu ‘o hangē pē ko ia kuo fai ‘i he kaungā Fakafofonga ki he tafa’aki ‘a e Pule’anga kae tautautefito ki he ‘Eiki Minisitā he ngāue lahi kuo fakahoko ‘o lava ke tau sio ki he lao ko eni. ‘Oku mahino ‘aupito ‘a e mā’opo’opo e ngāue ki heni mo sio pē mea’i pē matolu e fu’u pepa ko eni mo e maau e ngaahi *consultation* na’e fai.

Ko e tu’u pē ‘a e motu’a ni ‘oku faka’apa’apa’i ‘aupito ‘a e fakakaukau ko eni ke fai hano toloi koe’uhí ko e tu’unga faka’ekonōmika ‘oku tau ‘i ai. Ko e me’a pē ‘oku ou faka’amu au ki ai ke lolotonga ‘etau faka’apa’apa’i mo ‘etau fakakaukau e fo’i toloi ko ia ko fē ha taimi ‘e toki fakakakato ai. Ko e ngaahi totonu eni ‘oku tau hanga ‘o toloi tuku toloi ke toki fai ha tu’utu’uni ki ai, pea ko e me’a pē ‘oku ou faka’amu au ki ai he ‘oku ‘i ai pē ‘a e lea ‘oku pehē ka ‘i ai ha totonu ‘oku toloi ‘oku tataou tofi ia mo ha totonu kuo li’aki pē kuo li’ekina ke ‘oua mu’a te tau toloi mo li’aki ka tau toloi pē mo mahino ‘oku ‘i ai ‘a e totonu ‘a e kakai ‘oku uesia faka’apa’apa atu mālō.

Sea Le’ole’o Komiti Kakato: Mālō.

‘Ikai lava Pule’anga ke palōmesi ki ha me’a he kaha’u

‘Eiki Minisitā Lao Le’ole’o: Sea hangē pē ko ‘eku fakahoha’a atu ‘anenai ange he ‘ikai ke lava ke mau palōmesi ki he me’a ‘i he kaha’u he ‘oku ‘ikai ke mahino pē ko hai ‘e ‘i he tepile ko eni he kaha’u ‘o ne fai e ngaahi fakakaukau ko ia, ko u kole atu tau tali pē mu’a e lao ‘i hono fofonga ‘i he lolotonga ni ka tau toki sio ki he me’a ko ē he ‘oku tu’u kātōa pē hotau ‘atamai ki ai ka ‘oku lolotonga malu’i pē ‘a e tangata ngāue fakataha mo e ngāue’anga ko ē ‘oku ngāue ki ai ke na fakatou mo’ui pē ‘i he tu’unga ko ē ‘o e lao ko eni. ‘Oku ‘ikai ke fakapalataha neongo ‘oku hangē ‘oku ‘i ai e ki’i taimi ‘oku meimei mamafa ange ki he tokotaha ngāue ‘a e lao ni kā ‘oku fai pē mo e feinga ke ‘ohake mo e tafa’aki ko ē ‘a e ngāue’anga ke na fakatou lele ke mo’ui ‘a e ngāue ‘o e fonua pea toki fai leva e ‘ū fakakaukau ko ē fakakaukau lelei ko ē ‘oku fokotu’u mai mālō ‘Eiki Sea.

Sea Le’ole’o Komiti Kakato: Mālō ‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki, Fakafofonga Nōpele Fika 2 ‘o Ha’apai me’a mai.

Tokanga ki he kupu 25 fekau’aki mo e totonu taha ngāue he ‘api ngāue kau ai e lotu

Lord Fakafanua: Tapu pē ki he ...

<007>

Taimi: 1204-1209

Lord Fakafanua : ... Feitu'una Sea pea mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Komiti Kakatō. Ko e me'a kehe eni ia mei he *issue* 'oku 'ohake 'e Tongatapu 4 pea 'oku fai 'a e feme'a'aki ki ai. 'Oku ou tui 'oku mahu'inga pē koe'uhi 'oku fēkau'aki pea mo e ngaahi totonu 'oku ma'u 'e he taha Tonga kotoa pē. Sea 'oku ou fie 'ave 'a e tokanga 'a e Falé ki he kupu 25, 'a ia 'oku 'i he kongā 4 ia ko eni 'a e lao ko eni. Pea 'oku mahino 'aupito 'a e taumu'a 'o e lao ko eni, ko hono hanga 'o fakama'opo'opo mai 'a e ngaahi totonu 'a e feitu'u ngāue mo e kakai 'oku ngāue 'i he feitu'u ko iá. Pea ko hono feinga'i ke fakapalanisi ke 'ohake 'a e ngaahi totonu ko eni 'a e kau ngāue ke malu'i nautolu mei he ngaahi me'a 'e malava ke *abuse* nautolu 'i he feitu'u 'api ngāue. Pea 'i he taimi tatau pē 'oku fiema'u ke 'i ai ha ngaahi lao ke ne mapule'i, ke 'i ai e totonu 'a e tokotaha ko eni 'oku ne hanga 'o fakangāue'i 'a e kau ngāue.

'A ia 'oku ou tui au ki he ngaahi kongā ni'ihī 'o e lao ko eni, ka ko e me'a pē 'oku fai e tokanga ki a'í ko e kupu 25, 'a e tau'atāina mei he filifilimānakó. Pea 'i hono fakapālangi ko e *freedom and discrimination*. 'A ia 'oku 'uhinga eni ki ha taha 'oku 'amanaki ke ma'u ha'ane ngāue pē ko ha taha 'oku lolotonga ngāue 'i ha feitu'u 'oku tau'atāina mei he filifilimānakó. Pea 'oku hanga leva 'e he kupu 25 'o tuhu'i kita ki he kupu fika 69. 'A ia ko e 69 'i he kongā 12 ko e ngaahi faingamālie ngāue tatau. 'A ia ko e 69 tu'unga 'oku tapu'i ko e filimānako pea 'oku hikihiki, lisi ai 'a e ngaahi makatu'unga 'oku tapu ke filifilimānako ha faitu'utu'uni 'i he ngāue'angá. 'A ia 'oku kau ai 'a e tupu'anga he, pē matakali pē 'oku tangata pē fefine pē ko 'ene tui fakapolitikale mo e me'a ko ia, ko e tu'unga fakamali ko e feitama. 'A ia 'oku tonu ke tatau e faingamālie ki he tokotaha kotoa pē 'o 'ikai makatu'unga 'i he ngaahi me'a ko eni 'oku hā mai heni.

Fokotu'u ke tānaki atu lotu ki he lisi filifilimānako 'i he kupu 69

'Oku ou fakatokanga'i pē Sea 'oku faka'ofa'ofa 'a e lisi ia ka 'oku 'i ai e totonu faka-Konisitūtone 'oku 'ikai hā 'i he lisi ko eni. Ko e kupu 5 'o e Konisitūtone 'oku hā ai 'oku 'i ai e tau'atāina 'a e Tonga kotoa pē ki he'ene lotu, mo e founa 'ene lotu. 'Oku fu'u 'ilonga 'aupito hono 'ikai ke fakahā mai 'a e lotu 'i he lisi ko eni ke kau mo ia 'i he makatu'unga 'o e filifilimānakó. Pea te u 'oatu pē 'a e fakatāta ko eni. 'E malava pē 'o kapau 'oku ke Siasi Katolika pē Uēsiliaana pē fē ke ngāue'aki he ngāue'angá ho'o siasi ko ha makatu'unga ke 'oua ke filifilimānako 'ene faitu'utu'uni kia koe. 'A ia 'oku faka'atā heni, pē 'oku fepaki heni pea mo e totonu faka-Konisitūtone 'i he kupu 5 'o e Konisitūtone ke tau'atāina 'a e Tonga kotoa pē ki he founa 'o 'ene lotu, mo e fili 'a e 'Otua 'oku tui ki ai. Ko e fo'i totonu faka-Konisitūtone ia 'oku foaki ki he Tonga kotoa pē. 'A ia 'oku fakafoki mai leva ki he totonu ko eni 'oku foaki ko eni 'i he lao ko eni ki he ngāue'angá pea mo e kakai 'oku ngāue he ngāue'angá. 'A ia ko hono to'o leva e lotu mei he lisi ko eni filifilimānakó, tau hanga leva 'etautolu 'o fakamamafa 'a e totonu 'a e tokotaha ko ē 'oku ngāue 'o 'ave ia ki he ngāue'angá. Ko e ngāue'angá ia 'oku fili pē ko fē 'a e lotu 'oku tui ki a'í, pea mo e tokotaha ko ē 'oku fili 'e filifilimānako ki ai 'ene tu'utu'uni. Kiate au 'oku hala ia Sea. He ko e Konisitūtone 'oku 'uhinga ia ki he tokotaha Tonga 'oku 'ikai 'uhinga ia ki ha kautaha pē ko ha siasi pē 'e taha, pē ko ha feitu'u ngāue'anga. 'A ia ko 'eku fokotu'ú 'aku Sea, ke tānaki 'a e lotu ki he lisi ko eni 'i he kupu 69, tu'unga 'oku tapu'i ko e filifilimānakó koe'uhi ke tatau pē 'a e lao ko eni mo e totonu kuo 'osi foaki 'e he Konisitūtone kupu 5. 'O kapau te tau hanga 'o tukuange ke 'atā pē 'eni, te tau hanga leva 'etautolu ia 'o to'o 'a e ngaahi totonu ko ē kuo 'osi foaki 'e he Konisitūtone 'o 'ave ia ma'á e ngāue'angá hili ko iá na'e 'uhinga hono foaki 'a e tau'atāina ko iá ma'á e kakai.

Tali ki he tuku ke tau'atāina pē siasi ki he'enua ngaahi vāhenga

'Eiki Minisitā Lao Le'ole'o : 'Eiki Sea kau ki'i tali atu pē. Tapu mo e Feitu'una Sea mo e komiti. 'Eiki Sea, 'oku taha ia e...

<008>

Taimi: 1209-1214

'Eiki Minisitā Lao Le'ole'o: ... e ngaahi me'a 'oku mamafa 'i heni 'oku faka'atā 'a ia 'oku faka'atā 'a e ngaahi siasí koe'uhí ko 'ene a'u ko ē ki he tafa'aki ko eni 'Eiki Sea ke nau kei fa'itelihā pē 'a e ngaahi siasí ki hono ngāue'aki 'a e kakai ko ē ke nau ngāue'aki. 'Oku faka'atā ai ko ē 'a e ngaahi siasí mei he lao ko eni ke tau'atāina pē pea hangē ko e taimi ko ē 'enau vāhenga me'a pē ia 'a e siasí mo 'ene kau faifekau mo 'ene kau ngāue. 'E anga fēfē kapau te u pehē ko Siasí ia 'o Sīsū Kalaisi e Kau Mā'oni'oni Kimui Ni pea 'alu atu e tama ngāue ia mo 'ene fo'i totonu ko e tama konā ia 'o konā atu ia he ngāue'anga ko ē 'a e siasí. Sea 'oku fu'u ta'efe'unga 'aupito ia. Kapau ko au ia te u Pisopé te u 'uluaki tā ke molū fakalelei e tokotaha ko ia 'i he'ene ha'u koe'uhí ko hoku siasí. Ko ia 'oku, na'e fa'u ai pē lao ia 'Eiki Sea ke 'atā e ngaahi me'a ko ē 'a e ouau ko ē 'a e siasí ke nau tau'atāina pē ki ai 'a 'enau kei ma'u ai 'a e tau'atāina 'enau lotú. 'Uhinga ia 'oku 'ikai ke fakakau ai he kapau te tau fakakau hē 'e a'u leva ia ki he ngaahi tu'unga 'oku kehe ange ia Sea mālō.

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: Mālō 'Eiki Minisitā.

Lord Fakafanua: Sea 'oku 'osi mahino pē ia 'a e me'a ko ē 'oku me'a ki ai 'a e 'Eiki Minisitā.

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: Mālō.

Fehu'ia pe 'oku fa'u e Lao ma'a e kakai e fonua pe filifilimānako pē ki he siasí

Lord Fakafanua: He na'e fai ko eni e *consultation* ko eni 'a e Komiti Lao na'e fai e fakataha heni pea mo e kau taki lotu pea ne me'a pē heni e 'Eiki Minisitā mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e komiti pea na'e 'ohake e *issue* ko eni pea na'e 'ikai ke mahalo na'e 'ikai ke fakatokanga'i pē mahino ki he kau taki lotú 'a e me'a 'oku fai ki ai 'a e 'uhinga. Ko e, ko hono fakafaingamālie'i e lao ke 'atā e ngāue ko eni e 'ū siasí kiate au 'oku 'i mui ia. Mu'omu'a 'a e Lao Ma'olunga e Fonua, Konisitūtone 'o kapau 'oku hala 'etau ngāue' pea 'oku fiema'u ke tau fakatonutonu e Konisitūtone ki ai ko e me'a ia ke tau fakatonutonu 'i he Konisitūtone. Ka ko e anga ko ē tu'u 'a e Konisitūtoné 'i he 'aho ni 'oku ou fokotu'u atu 'oku 'i ai e fepaki pea mo e kupu ko 'eni. Te tau lava pē 'o faka'atā kae kei tu'uma'u pē Konisitūtone pea 'e kei 'i ai pē 'a e totonu faka-Konisitūtone 'a e Tonga kotoa pē. Pea kapau te tau 'ave mafai ko ia ki he ngaahi siasí ke nau fili 'enautolu ta 'oku mahalo na'e 'uhinga e Konisitūtone ki he 'ū siasí na'e 'ikai ke 'uhinga ia ki he kakaí. Te tau 'ave mafai ki fē? Tau fa'u e lao ma'a e kakai 'o e fonua pē te tau fa'u e lao ke filifilimānako pē 'a e siasí. 'I he kupu lao ko eni e Konsitūtone Sea kupu 5 ko e tau'atāina 'oku 'ave ki he Tonga kotoa pē pea ko e me'a tau'atāina pē 'i Tonga pē 'e fili pē 'e kau ki ha siasí pē 'ikai. Te tau 'ave 'a e fo'i mafai pē ko e tau'atāina ke fili e taha Tonga pē te tau tukuange ke tau'atāina 'a e siasí 'i he'ene fili. 'Oku tau fakamafai'i 'a e *institution* pē ko e, ko e kautaha pē 'oku tau fakamafai'i 'a e kakai. Ko e fo'i fehu'i mahu'inga pē ia ko u 'ohake Sea he ko u sio 'oku 'i ai e fepaki 'i heni 'o kapau ko ha fo'i me'a fakangāue pē ia ke toki fai ha ngāue ke fakalelei'i 'amui 'oku 'atā pē ia ka ko u tui 'oku tonu ke mea'i 'e he Hou'eiki 'oku 'i ai e me'a pehe ni ke fai ha tokanga ki ai pea ko u tui mahalo ko e, mahalo 'oku kau pē eni ia he me'a ko eni 'oku me'a ki ai 'a e 'Eiki Minisitā ke toki me'a mai ha Pule'anga ia ha ta'u 10 mei heni 'o toki fakalelei'i 'a e me'a ko eni ka 'e malava pē ke 'i ai ha uesia 'o e totonu 'o e tokotahá

fakatatau ki he kupu 5 e Konisitūtone koe'uhí 'oku 'ikai ke tau hanga 'o fakaivia'i e Konisitūtone 'i he lao ko eni. Mahalo ko e me'a eni ia 'oku 'e toe lahi ange talanoa ia ki ai kae mahalo 'oku tonu ke fai ha toe talanoa loloto ange mo e 'ū siasí ka ko u 'ohake pē ke fai ha me'a ki ai e Hou'eiki kapau 'oku fie loto pē Pule'anga ia ke tau hoko atu 'oku 'atā pē ia ka ko eni 'oku 'osi 'ohake ia ke fakatokanga'i, mālō Sea.

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: Mālō Fakafofonga.

'Eiki Minisitā Lao Le'ole'o: Sea, ko u toe kole atu pē Sea. 'Oku ai foki e ngaahi tui 'i hotau fonua ni pea ko e taha 'oku 'ikai ke tau tui tautolu ki he fakasōtoma ka 'oku ...

<009>

Taimi: 1214-1219

'Eiki Minisitā Lao Le'ole'o : ... 'i ai 'a e ngaahi siasi ia 'i muli 'oku nau tali 'enautolu e fakasōtoma, pea kapau 'e 'ohovale kuo ōmai e kalasi ko ia ki heni, pea talamai 'oku tui ia ki ai pea ha'u ia ke ngāue homau siasi, te mau 'uluaki tā 'emautolu me'a e siasi ko ia ke mahaki Sea...

Lord Fakafanua: Sea 'oku ou fakatonutonu atu e 'Eiki Minisitā, Sea fakatonutonu atu 'Eiki Minisitā.

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: Fakatonutonu e 'Eiki Minisitā ...

Lord Fakafanua: Sea kapau 'e me'a hifo e 'Eiki Minisitā ki he Konisitūtoné te u lau atu e kupu 5, 'oku ngofua mo 'atā ki he kakai kotoa pē ke fai 'enau lotu, 'oku ngofua mo 'atā ki he kakai kotoa pē ke fai 'enau lotu mo tauhi 'a e 'Otuá 'o hangē 'oku nau loto ki ai, pea 'o hangē ko ē 'oku tala 'i honau konisēnisi, pea ke fa'a fakataha ke fai 'enau lotú 'i he ngaahi potu 'oku nau tu'utu'uni ki ai. Ko e kongā eni 'oku ou fakatonutonu Sea, ka 'e 'ikai ngofua ke me'a ngāue'aki 'a e tau'atāinā ...

'Eiki Minisitā Lao Le'ole'o: Ko ia Sea, ko e kongā mahu'ingá eni, 'oku nau tauhi ki honau 'Otuá 'o hangē 'oku te'eki ai...

Lord Fakafanua: ... ke fai ...

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: Hou'eiki.

Lord Fakafanua: Sea.

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: Mo kātaki 'o me'a hifo, kātaki ko e tau liliu 'o Fale Alea. (Na'e liliu 'o Komiti Kakato.)

'Eiki Sea: Hou'eiki 'e hoko atu 'eku fakatonutonu 'i he'etau liliu 'o Komiti Kakato, kae toloi 'a e Fale ki he 2.

(Toloi 'a e Fale ki he 2)

<005>

Taimi: 1416-1421

Sātini Le'o: Me'a mai 'Eiki Sea e Fale Alea

'Eiki Sea: Mālō ho'omou laumālie Hou'eiki kole atu ke tau liliu 'o Komiti Kakato

(Liliu 'o Komiti Kakato me'a mai e 'Eiki Sea 'o e Komiti Kakato ki hono me'a'anga)

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: Tapu pea mo e 'afio 'a e 'Otua Mafimafi 'i hotau lotolotonga, tapu atu ki he 'Eiki Sea 'o e Fale Alea 'o Tonga, 'Eiki Palēmia kae 'uma'ā 'a e Hou'eiki Mēmipa 'o e Komiti Kakato. Hou'eiki faka'atā atu ke mou fakama'ama'a kae hoko atu e ngāue 'a e Komiti Kakato hangē ko ia ko e 'asenita ne tuku mai 'o fekau'aki pea mo e Lao Fakaangaanga ki he Ngaahi Vā Fakangāue 2020 kae me'a mai 'a e Fakaafongga Ha'apai 13, 12 kātaki.

Mo'ale Finau: Tapu atu ki he Feitu'una 'Eiki Sea pehē ki he Hou'eiki Mēmipa 'o e Komiti Kakato. Sea ko u fiefia he vakai atu ki he Feitu'una ko u tui ko e makamaile ia ki he Fale Alea 'o Tonga ke 'i ai ha fefine ke a'u atu ki he Sea Komiti Kakato 'oku 'oatu 'a e talamonū. 'E Sea ko u loto ke u, ko u fie fakahoha'a 'i he poini na'e 'ohake he Fakaafongga Nopele Fika 1 'o Ha'apai ka kimu'a ai 'Eiki Sea ko u loto ke u 'oatu 'eku fakamālō ki he Minisitā ko eni 'o e Leipa mo e Ngaahi Me'a Faka'ekonōmika e fonua pehē ki he Pule'anga. 'Eiki Sea ko u nofo 'o fakakaukau ki he lao ko 'eni pea mo hono hala fononga. Ko e hala fononga 'o e lao ko eni 'Eiki Sea 'oku ne hanga 'o 'omi ki he fonua 'a e falala kuo kamata ke tau 'unu atu 'Eiki Sea ke tau a'u ki he uho pē ko e makatuliki 'o hono tokonia pē ko hono fakaivia 'a e ngaahi makatu'unga ko ē 'oku ne hanga 'o langa e sōsaieti tautefito ki he ngaahi me'a faka'ekonōmika.

Mahu'inga tokangaekina totonu kau ngāue tu'unga mei ai fakalalaka tu'unga fakahoko fatongia

Ko e sino ko ē 'Eiki Sea 'o e tokotaha 'oku 'o'ona 'a e ngāue'anga pea mo e tokotaha ko ē 'oku ngāue ko e ongo sino tefito ia 'i he ngaahi fonua kotoa pē 'i māmani 'oku ne langa 'a e fonua tautefito ki he me'a faka'ekonōmika pea kapau 'oku 'i ai ha Pule'anga 'Eiki Sea 'oku ne hanga 'o ma'u 'a e taukei pea mo e loto pea mo e, mo hono 'ave 'o e ngaahi *resource* mo e ngaahi 'ū me'a fakaivia ke tokonia 'a e ongo sino ko eni 'e ua 'Eiki Sea 'oku 'i ai 'a e faka'ilonga lelei ki he fonua ko ia. Pea ko ia 'oku ou fakamālō'ia pē au ia 'Eiki Sea 'oku ou nofo 'o fakakaukau lahi e ngaahi lao kuo tau 'omai ki he Fale ni ko e hū mai ko ē 'a e lao ko eni 'Eiki Sea ko u fakatokanga'i 'a e me'a ko eni, kapau 'e fiefia 'a e tokotaha ngāue ko 'ene ma'u ia 'a e loto mateaki he'ikai ke to e fakapu'ia pea te ne angatonu pea te ne feinga ke ne tulituli ...

<007>

Taimi: 1421-1426

Mo'ale Finau : ... ke fakahoko 'a hono fatongia kae lava ke ma'u 'a e *outcome* pē ko e *output* 'oku fakafiemālie 'Eiki Sea. 'Ikai ke ngata pē ki ai, ngāue'angá pea mo e fonuá fakalūkufua 'Eiki Sea. Ko e taimi ko ia 'e tokangaekina ai 'a e tokotaha ngāue, pehē pē 'Eiki Sea ki he tokotaha ko ia 'oku 'o'ona 'a e ngāue'angá. Ko e taimi ia 'oku ou tui 'Eiki Sea 'e fakalalaka ai 'a e fonuá.

Ko u vakai ki he lao ko ení 'Eiki Sea 'oku 'i ai 'a e me'a mahu'inga 'oku ou fakatokanga'i 'oku 'asi mai ai, ko e me'a ia 'oku mahu'inga ki he motu'á ni he lao ko ení. 'Uluakí ko hono tokangaekina 'a e *work in condition* pē ko e 'ātakai fakangāué ke ongo'i 'e he ki'i tokotaha ko iá pē ko e tokotaha 'oku hiko veve, pē ko ha tokotaha 'oku faka'uli pē ko ha kalake pē ko ha faiako. 'Oku ne ongo'i ko 'ene mo'uí 'oku ai hono *value*, 'oku ai hono mahu'inga ki he tokotaha ko ia 'oku 'o'ona 'a e ngāué. Pea ko e taimi ko ia 'Eiki Sea 'oku fafanga 'aki ai 'a e 'ātakai 'o e ki'i tokotaha ko ení, te ne ongo'i leva 'e ia 'Eiki Sea 'oku ne fie tukuatu 'a 'ene, 'a hono ivi mo hono tūkungata ki he fo'i ngāue ko ia 'oku 'ai ko ē ke ne fakahokó. Ko ia 'Eiki Sea 'oku ou fakatokanga'i tautautefito ki he vāhengá 'Eiki Sea. Kātoa e ngaahi me'a kotoa hangē ko ení ko e fakapapau'i 'oku sai 'a e fale ngāué, fakapapau'i 'oku sai 'a e me'angāué, fakapapau'i 'oku *safe* 'a e ngaahi teunga mo e ngaahi 'ū me'a pehē. 'Osi 'i loto kotoa 'Eiki Sea 'i he ngaahi 'i he lao ko ení.

Kae tuku mu'a 'Eiki Sea ke u foki mai ki he me'a ko eni fekau'aki mo e vāhengá ko e 'uhingá he te u fononga atu ai, pea te u a'u ai ki he ki'i fakakaukau ko u fie vahevahe fekau'aki mo e me'a na'e me'a ki ai 'a e 'Eiki Nōpelé 'anenai 'Eiki Sea. Ko e taimi ko ē 'oku ongo'i ai 'e he tokotaha ngāue 'Eiki Sea 'oku 'oange 'ene totongí ke *fair* pea taau pea mo 'ene pea mo e me'a ko ē 'oku ne tukumai ko e ola ia 'o e ngāue'angá 'Eiki Sea, ko u talaatu 'Eiki Sea, 'e hiki 'ene *performance* pē ko 'ene ngāué 'Eiki Sea. 'Oatu 'a e ki'i fakatātā ko ení 'Eiki Sea. Talu mei he 2014 fe'ao mai 'a e motu'á ni mo 'eku kau hiko veve 'i Ha'apai. Ko e ki'i ni'ihi ko ení 'Eiki Sea, ko 'enau vahe na'e kamata he pa'anga 'e 22 'alu hake e ni'ihi na'e pa'anga 'e 25 he 'aho, pea nau fai mai ai pea u toki fakatokanga'i kimui, 'oku nau a'u ki he pa'anga 'e 39 hangē kiate au ko e *max* ia e pa'anga 'e 39 pa'anga 'e 40 'Eiki Sea. 'Oku 'asi he lao ko ení 'Eiki Sea, 'e 'i ai e komisoni te ne hanga 'o fai 'a e fakapalanisi ko ení. 'A ia 'oku mahino pē foki 'a e ki'i kau ngāue ko ení 'Eiki Sea ko e vahe ia mei he Pule'angá. Pea ko u tui au 'Eiki Sea 'e faingofua pē hono hanga 'e he Pule'angá ia 'o tukumai 'enau fakafuofua ki he *minimum wage* ko ia te nau lava 'o *offer* mai ki ha'anau kau ngāué. 'I he ki'i maheni ko ia 'oku ou fe'ao mai mo ia 'Eiki Sea mo e ki'i fānau ko ení, kapau te u 'oatu 'eku *minimum wage* 'a'akú, 'i he'eku sio ki he'enau feilaulau mo 'enau ngāue, mo 'enau mateaki he fakahoko hono fai e ngāué, te u hanga 'e au 'o fokotu'u atu 'Eiki Sea tau pehē pa'anga 'e 40 he 'aho, 'eku *minimum wage* ki he ni'ihi ko ení. Ko e poini ko ia 'oku ou 'oatú 'Eiki Sea koe'uhi 'e toki ngāue 'a e Pule'angá ia ki he me'a ko ení 'i hono 'omaí. Ka 'oku ou tui 'Eiki Sea 'e fononga atu 'i he fo'i fika ko ení 'oku ou 'atú 'a e *minimum wage* ko ení, tukukehe kapau 'e fakatokanga'i 'e he Pule'angá ia 'oku ai ha ngaahi, ha kau *employer* 'i he tu'unga faka'ekonómiká 'oku 'ikai ke nau malava 'enautolu 'Eiki Sea ke *afford* 'a e lēvolo ko iá. Ko e poini 'oku 'atú 'Eiki Sea, ko e taha ia 'eku fiefia he lao ko ení, 'a eni ko eni 'oku 'omaí ko ení 'Eiki Sea, koe'uhí he te tau a'u ki he lēvolo ko iá 'Eiki Sea.

Ko e ki'i me'a 'e taha 'Eiki Sea 'oku ou mahu'inga'ia he lao ko ení makatu'unga mei ai 'eku poupou, ko e malava 'e he Pule'angá ke nau hanga 'o fakatokanga'i 'a e ngaahi *business activities* mo e ngaahi *commercial activities* 'e 'ange pē ia ki he Tongá. Kapau te ke me'a 'Eiki Sea ki he ngaahi falekoloa a'u ki māketí meimei ko e kotoa 'o e ngaahi loki ia 'i aí kuo 'osi tau ai 'a e ngaahi ta'ovala ia mahalo pē kuo 'osi a'u ki he fala fihú 'Eiki Sea, te'eki ke u fakapapau'i a'u ki he ngatú. Kuo 'osi ngaahi ia 'e he ni'ihi, kae mahalo pē 'oku ai pē ha'anau ngaahi *citizen* mahalo pē 'oku nau 'osi *citizen* Tonga tui pē ki ai 'atā pē foki ia.

Ko e poini 'Eiki Sea kuo 'osi he laó 'oku 'i he Minisitā 'a e mafai ke ne hanga 'o fakapapau'i ko 'etau fononga atu ki he kaha'ú 'Eiki Sea 'e 'ikai ke toe *suffer* e Tongá...

<008>

Taimi: 1426-1431

Mo'ale Finau: ... koe'uhí he 'oku 'ikai ke 'i ai ha silini lahi ia 'a e kakai Tonga 'Eiki Sea ke langa 'aki 'enau ngaahi pisinisi ka ko e ngaahi me'a pē ia 'oku 'i heni. Tau ō ki māketi 'Eiki Sea, ko e fu'u tafa'aki faka-Hahake, 'i he vesitapolo mo e ngaahi me'a, meimei ko e matakali kehe 'Eiki Sea ka ko u tui pē 'oku 'i ai pē 'enau *citizen* ko e poini 'oku ou 'oatu 'Eiki Sea 'oku 'i he lao ko eni 'a e ki'i konga pehē ke fai hono tokangaekina. Pea ko ia 'oku tau 'ave 'etau falala ki he Pule'anga mo e 'Eiki Minisitā ke fakapapau'i ko 'etau fononga atu ki he kaha'u 'e tokangaekina 'a e kakai hotau fonua.

Ko e faka'osi 'Eiki Sea e me'a ko u fie lave ki ai fie lave ki he Konisitūtone he me'a na'e lave ki ai na'e me'a ki ai 'a e 'Eiki Minisitā, 'a e Nōpele. Ko e ki'i konga 'Eiki Sea 'oku 'ikai ke u hanga 'o fakakikihi'i 'a e ngaahi poini 'oku 'omai 'e he 'Eiki Nōpele koe'uhí he 'oku, he 'e lava pē ia 'Eiki Sea mei he fo'i *perspective* ko ē 'oku 'i ai e mo'oni ai 'Eiki Sea koe'uhí ko e tau'atāina ko e me'a ia nau nofo 'o fakakaukau ki ai 'Eiki Sea talu mei 'anenai ko u fakakaukau ki he fo'i ...

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: Fakafofonga kātaki fakama'opo'opo mai ho'o me'a malanga koe'uhí ko e taimí.

Mo'ale Finau: Ko ia mālō Sea. Nau nofo 'o fakakaukau ki he ki'i fo'i kupu ko eni 'Eiki Sea hangē 'oku tuhu e kupu ko eni 'Eiki Sea ki he lotu. Tau'atāina e Tonga ko fē lotu ko ē 'e kau ki ai pē ko e Uēsiliaana pē ko e *Bahai* pē ko e Siasi Sisū Kalaisi Kau Mā'oni'oni 'Aho Kimui ni. Ko e fo'i tau'atāina ia. Ko e taimi ko ē 'e ha'u ai ha taha tau pehē 'oku ha'u ki Liahona ke hanga 'e Liahona 'o *hire* 'oku 'oatu leva 'e Liahona ia pē ko Toloa 'enau *requirement* 'anautolu fakangāue 'oku 'ikai ko ha *requirement* fakalotu 'Eiki Sea.

Tokanga ki he totonu taha ngāue ki he lotu pē siasi ke kau ki ai

Ko 'eku poini pē 'a'aku 'i heni 'Eiki Sea na'e nofo e fakakaukau ki he fo'i kupu e Konisitūtone ko e tau'atāina ia 'a e Tonga ki he'ene lotú. Fa'iteliha pē ia pē ko e hā e siasi 'e kau ki ai ko 'ene 'alu ko ē ki he ngāue'anga 'oku 'i ai leva 'a e *criteria* ia 'a e ngāue'anga 'Eiki Sea pē ko fē 'a e taha 'e 'alu atu ke ne hanga *hire* ki he'ene ngāue ko 'eku ki'i *input* pē ia Nōpele ki ho'o poini. Hangē kiate au kapau 'oku tau pehē kuo ha'u ha taha ia 'oku Siasi *Bahai* ke ha'u ki Liahona manatu'i 'oku 'i ai e *criteria* ia 'a Liahona 'ikai ke ke ifi tapaka. 'A ia 'oku meimei nofo foki ia he me'a fakasiasi ē. 'A ia ko 'ene fo'i ha'u ko ia 'e ma'u leva 'e Liahona ia 'ene tau'atāina pē ko hai e siasi ko ē te ne 'omi ka he'ikai ke pule e siasi ia ko ia pē ko hai 'e 'alu atu ki lotu. Ko e anga ia 'eku ki'i faka'uhinga 'Eiki Nōpele ki he Konisitūtone 'e pule pē au ia pē ko fē ho'o siasi kae 'ikai ke u pule au ki he ngāue te u 'alu 'o ngāue ai. 'A ia ko e anga ia 'eku fakakaukau 'a ia 'oku 'ikai ke fepaki ko e totonu 'a e Tonga ke fa'iteliha ia pē ko fē siasi 'e 'i ai ko e me'a ko ē kumi 'ene ngāue'anga 'oku talamai 'e he ngāue ia ha'u koe mo koe mo koe 'a ia ko e fo'i tau'atāina pea ko ia Sea ko e ki'i *input* pē ia 'e Nōpele 'oku 'oatu ki he Feitu'una pea mo e faka'apa'apa lahi pea ko u faka'amu pē 'e lava ke tau a'u ki ha ola hangē ko e me'a nau fanongo 'anenai na'a mou ki'i vahevahe. Ko e lao ko eni 'oku lahi e me'a ia ke tānaki, ko u mālīe'ia he me'a na'e me'a ki ai e Minisitā 'anenai ke tau tuku mu'a ke tau fononga atu.

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: Mālō Fakafofonga.

Mo'ale Finau: Kae toki, mālō.

‘Eiki Minisitā Lao Le’ole’o: Sea ka u ki’i ...

Sea Le’ole’o Komiti Kakato: Minisitā Mo’ui kātaki kae toki hoko atu e Minisitā Fefakatau’aki. Mālō.

‘Eiki Minisitā Mo’ui: Mālō ‘aupito ‘Eiki Sea tapu pē mo e Feitu’una ‘Eiki Sea. Tapu ki he ‘Eiki Palēmia kae ‘uma’ā ‘a e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Komiti Kakato. Sea ko u ‘oatu ‘a e talamonū mo e fiefia lahi ‘a e finemotu’a ni ‘i he fakakoloa ‘a e Feitu’una ke ke ma’u ho Sea ‘i he ho’ataa ni pea mo e ‘aho ni ko e fefine ‘oku ‘i he tu’unga ma’olunga fakapolofesinale *highly competent* ke ne tataki ‘a e Komiti Kakato ‘a Tonga.

Tokanga ke vakai’i fakalelei vāhenga si’isi’i taha koe’uhi ko e ivi malava fakapa’anga ngaahi pisinisi

Sea ko u fie vahevahe atu pē fekau’aki mo e lao ko eni, ‘uluaki pē ‘a e pou pou lahi ‘a e finemotu’a ni ko hono ‘uhinga ko hono fakatokanga’i eni mo e a’u eni ‘a e ngaahi tu’utu’uni pē ko e lao fatu lao mo e *policy* ‘a e fonua ke ne hanga ‘o ‘oatu ‘a e melie pea mo e ngaahi vāhenga tu’unga mo e totongi ngāue si’isi’i taha lelei ki he tokotaha Tonga pē ko kinautolu ‘oku ‘i he tu’unga ma’ulalo taha ‘enau vāhenga ‘i he fonua ni. Pea ko u tui ko e ngāue mā’ongo’onga ia ‘a e ‘Eiki Palēmia kae ‘uma’ā ‘a e Pule’anga ki hono fakatokanga’i ‘o e kakai ko eni ‘i hotau fonua ni.

Sea ka ko u fiema’u pē ke vahevahe atu ko e tu’unga vāhenga si’isi’i taha pea mo e ngaahi vāhenga tatau ...

<009>

Taimi: 1431-1436

‘Eiki Minisitā Mo’ui: ... pea mo ma’u ‘a e mahu’inga tatau ko e ngaahi ‘asenita ko eni ‘oku lele fakamāmani lahi ia pea ‘oku kei fakahoko hono ngaahi talanoa’i ‘i he ngaahi Pule’anga fakamāmani lahi. Pea ko ‘eku hanga ‘omai Sea ko e tokanga pē ko hono ‘uhingá ke tau kamata māmālie ‘i hotau fonua ni, pea fu’u fiema’u pē ‘a e tākiekina ‘a e kau pisinisi kae ‘uma’ā ‘a e kau ngāue ‘i hono fatu pē ko hono *design* ‘a e ngaahi ngāue ko eni ‘ene fokotu’utu’u ki he kaha’u ‘i Tonga ni, ko e ‘uhingá foki ke hoko ko ha ola lelei ki he fonua fakalukufua. ‘Ikai ke ngata pē ai Sea ka ko ‘eku tokanga ki he taimi ko e ‘uhingá ‘i he taimi ní ko e taimi eni ‘oku holofa ai e ngaahi pisinisi mo e tu’unga faka’ikonōmika fakamāmani lahi, pea ko hono ngaahi mafi ko ia ‘oku uesia e ngaahi pisinisi ‘i Tonga ni, pea ‘oku ou tui pē ‘e ‘i ai pē ‘a e ngaahi fokotu’utu’u fakapotopoto ki ha taimi ‘e fakahoko ai ‘a e ngaahi tu’utu’uni, *Regulations* pē ko e taimi ‘e fakahoko ai e ngaahi lao ko eni, ko hono ‘uhingá ke kei napangapangamālie ki he hou’eiki pisinisi kae ‘uma’ā e kakai fakalukufua. ‘Ikai ke ngata pē foki ai ka ko e, neongo e ngaahi ngāue ki he totongi ngāue si’isi’i taha, ka ‘e malava pē foki Sea ke ne uesia ai ‘a e lahi ‘o e ngāue ki he hou’eiki mo e kakai ‘o e fonua ko hono ‘uhingá pē ko e ivi ‘o e ngaahi pisinisi ke ne lava ke ne fakangāue’i ha kakai tokolahi he kuo ‘osi tuku mai ‘a e fo’i totongi ngāue si’isi’i taha ia, pea ko e tafa’aki ia ‘e taha ‘oku totonu pē ke tau toe vakai fakapotopoto ki ai ki he kaha’u pea mo e tu’unga e ngaahi pisinisi.

Ko e faka’osí pē Sea ko e mahu’inga pē ke tau to e siofi fakalelei ‘a e tu’u ko eni ki he kaha’u ‘a e lao ko eni pea mo e totongi ngāue si’isi’i taha kae ‘uma’ā e vāhenga tatau ma’a e ngāue

‘oku mahu’inga tataua ko e ‘uhingá pē ke kei napangapangamālie pē ‘etau folau ki he kaha’u ke tu’uloa e folau ‘a e fonua ni ki he kaha’u ‘o Tonga, mālō ‘aupito.

Sea Le’ole’o Komiti Kakato: Mālō ‘Eiki Minisitā. ‘Eiki Minisitā *MEIDECC*.

‘Eiki Minisitā MEIDECC: Tapu pē ki he Sea pea mo e fakafeta’i pē Sea he lākanga fo’ou kuo hili atu ki ho uma ‘i he ‘aho ni, pea mo e fakatauange ki he ‘Otua Māfimafo ke ne hokohoko atu hono faitāpuekina, fakamaama mo hono fakalotolahi koe ‘i he ngāue mahu’inga ni, ‘i ho’o hoko ko e Sea ‘i he ‘aho ni ‘i he Komiti Kakato ‘a e Fale Alea.

Tapu atu ki he Sea ‘o e Fale Alea, kae ‘uma’ā e Hou’eiki, ‘Eiki Palēmia, kae ‘uma’ā e Hou’eiki Minisitā, pea pehē ki he Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Kakai. Sea ko e ki’i fakahoha’a nounou pē ia ‘a e motu’a ni. ‘Oku tokanga pē ‘aku ki he me’a na’e tokanga ki ai ‘a e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea ‘anenai kimu’a he mālōlō, koe’uhí ko e ‘ikai ke kau e lotú ‘i he kupu 69 ‘o e lao ko eni, pea te u ‘oatu pē ‘a e ki’i fakahoha’a ko eni ‘o, ko e pou pou pē ki he Minisitā.

Pou pou ki he ‘ikai fakakau lotu he lisi ‘i he kupu 69

Sea ‘i he kupu 5 na’e me’a ki ai ‘a e Sea ‘o e Fale Alea ‘anenai, ‘oku hā ai ‘a e ngofua ki he tokotaha kotoa ‘i Tonga ni ke fai ‘etau lotú mo tauhi hotau ‘Otua ‘o fakatatau ki he angi hotau lotó pea mo hotau konisēnisi. Ko e poini te u, te u feinga Sea ke fakamamafa heni pē te u fakamahu’inga’i heni, ko e ngaahi ngāue ko ē ‘a e siasi, ko e tokanga’i e sēniti ‘a ia ko ‘eku ‘uhinga eni ki he ngaahi ngāue’anga ko eni ‘a e ngaahi siasi honau ngaahi ‘ofisi, ko hono tokanga’i e sēniti, ko hono tokanga’i e koloa ‘a e ngaahi talāsiti ‘o e ngaahi siasi fakakolo, hono pulusi ‘a e ngaahi naunau, ngaahi pepa ke tokoni ki he ngaahi fakalalakala fakalaumālie ‘a e potu siasi, ko e fehikitaki, ko hono ako’i ‘a e fānau ‘a e siasí, kātoa ‘a e ngaahi me’a ko ia Sea, ‘oku ou tui ‘oku kau ia ‘i he lotú. Ko e *all parts and part source*, pē ko e kongia ia ‘o e tui fakalotu pea mo e lotu ko ia ‘oku fakangofua ‘oku talamai ko ē ‘e he kongia 5 ‘o e Konisitūtone ke tau’atāina e tokotaha ki ai. Pea ko e ‘uhinga ia ‘eku pou pou Sea, ko e ‘alu ko ē ki falelotu ‘o lotu mo e ngaahi tokāteline ‘a e siasi ko e kongia pē ia ‘o e lotu. Ko e tauhi ko ē ‘o e lotú ‘a e siasi pea mo e tauhi ‘o e ‘Otua ‘oku kau kātoa ai e ngaahi me’a ia ko eni.

‘I he’ene pehē Sea he’ikai ke u, ke u, ke u fakakaukau ‘oku totonu ke tau, ke tau hanga ‘o fakamāvahevahe’i ‘a e ‘alu ki falelotu ‘i he ‘aho Sapate mo e ...

<005>

Taimi: 1436-1441

‘Eiki Minisitā MEIDECC: ngaahi tokāteline ko ē ‘oku tau tui ki ai mo e ngaahi ngāue pou pou ko ē ‘oku tau pou pou’aki ‘a e siasi ko ē ‘oku tau tui ki ai. Na’a mo e fakakaukau ko ē ki he *minimum wages* Sea kapau ‘e a’u ki ai ha tu’unga pea fai hano fika’i e *minimum wages* ‘oku to e kau pē mo e me’a ia ko ia he’eku fakakaukau ‘oku mahu’inga ia ke fakatau’atāina’i ‘a e ngaahi siasi ‘oku ‘osi mahino pē ia ki he tokotaha ngāue he siasi ka te u fakatātā’aki pē ‘a e Siasi Uēsiliaana.

Lord Fakafanua: Sea ko e kole fakama’ala’ala pē mei he ‘Eiki Minisitā kapau te ne ...

‘Eiki Minisitā MEIDECC: Ko ia.

Sea Le’ole’o Komiti Kakato: Te ke tali pē.

Taukave tonu fakakau lotu he lisi 'i he kupu 69 ke 'oua filifilimānako ha taha 'i he ngāue'anga

Lord Fakafanua: Koe'uhí kuo fakamalanga mai 'a e 'Eiki Minisitā ki he ngaahi *business* pehē foki ki he ngaahi ngāue'anga ko eni 'oku 'i he malumalu ko ē 'ū siasi. 'Oku ou fie fakama'ala'ala atu pē ko e 'uhinga ko e kupu 4 ko eni 'a e lao ko eni kupu si'i (5) ko e kupu 4 (5) kuo pau ke ngāue'aki 'a e ngaahi konga kotoa 'i he lao ni ki ha taha ngāue 'o ha siasi, kautaha fakalotu pe sino fakalotu 'a ia 'oku fakangāue'i pea ko e konga pē 'eni 'oku tautefito ki ai e lao ko eni 'a e ni'ihī 'oku fakangāue'i 'i he pisinisi fakakomēsiale pē va'a fakakomēsiale 'o e siasi. 'A ia 'oku 'ikai ala e lao ia ko eni ki he kau faifekau mo e siasi 'uhinga pē eni ia ki ha siasi 'oku 'i ai ha'ane kautaha pisinisi pe ko ha va'a fakakomēsiale 'o ha siasi. Ko e me'a pē 'oku fai e tokanga ki ai he koe'uhí ko e faingamālie ko ē ki he ngāue 'oku fekau'aki tonu pē ia pea mo e ngāue'anga 'oku 'ikai ke lave e lao ia ko eni ki he siasi pē ko ha kau faifekau pē ko ha totonu 'o ha faifekau ke lotu mo e me'a pehē. Ko e me'a 'oku ou 'uhinga ki ai kapau te tau hanga 'o hiki mo fakaikiiki fakatatau ki he lisi ko eni 'oku hā mai 'i he lao 'i he kupu 69 'a e ngaahi makatu'unga ke *discriminate* ha taha 'i he ngāue'anga 'oku tonu ke kau mo e lotu ai he koe'uhí ko e ngāue'anga ia fakakomēsiale. Pea ko u fakama'ala'ala atu pē ki he 'Eiki Minisitā 'oku 'ikai ke kau e lotu ia he 'oku 'osi mahino pē ia he kupu ko eni 4 (5) ko e ngāue'anga fakakomēsiale pē lotu kau ki ai me'a ko eni kau mo e *minimum wage*.

'Eiki Minisitā MEIDECC: Ko ia Sea 'oku mahino pē ki he motu'a ni Sea ka 'oku fai foki 'a e ngaahi ngāue ko eni hangē ko e fanga ki'i ngāue fakakomēsiale te u fakatātā'aki pē 'oku 'i ai e ki'i pausa he Kolisi ko Sia'atoutai. Ko e 'uhinga e ki'i pausa ia ko ia ke tokoni ki he ma'u'anga seniti ko ē 'a e kolisi he ko e konga lahi foki 'o e patiseti 'a Sia'atoutai ko e fakapa'anga atu pē ia pea mei he siasi pea mo 'enau misinale ko ē 'oku fai 'i he ta'u. Ka te u fakatātā'aki pē te u ngāue'aki e ki'i pisinisi ko ia Sea. Tau pehē pē 'oku hū atu ha taha ia 'oku tui ko e Sapate 'oku tonu ke kamata he Tokonaki pea fai atu e ngāue 'o a'u ki he Falaite pea poaki mai leva ia he 'ikai ke ngāue ia he Tokonaki koe'uhí he 'oku kamata ko e tui ko ē honau siasi 'oku tau'atāina 'aupito 'aupito pē ia ki ai. Ko e me'a ko ē 'oku ou tokanga ki ai ko e tau'atāina ko ē 'a e Kolisi ko Sia'atoutai ke nau fili ha taha 'oku lava 'o ngāue he Tokonaki koe'uhí ko e makatu'unga 'eku ki'i pisinisi ke ma'u mai ha seniti ke tokoni ki honau siasi. 'A ia te u foki mai pē au ia Sea kātoa e ngaahi ngāue ko ē he tafatafa'aki ko ē siasi he 'ikai ke tau fu'u lava tautolu 'o fakamavahe'i mei hono pou pou 'o e lotu pea mo e tauhi 'Otua ko ē 'oku faka'atā 'e he kupu 5 'o e Konisitūtone mālō 'aupito Sea.

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Mālō Sea tapu mo e Feitu'una 'Eiki Sea mo e Hou'eiki Komiti Kakato. 'Eiki Sea ko e hangē ko ē ko e me'a ko ē na'e fai ki ai e lave kupu 4 (5) 'oku lave ia ki he ngaahi pisinisi ko ē 'a e ngaahi siasi 'e kau ia ki he tu'utu'uni 'a e lao ni pea ko e taimi ko ē 'e hū ai ha taha 'o ngāue kuo pau ke 'i ai 'ene aleapau ngāue pea ko e taimi ko ē 'o e aleapau me'a fa'iteliha ia 'a e tokotaha ha'ana 'a e ngāue'anga mo e tokotaha ngāue 'a 'ena aleapau pea kapau leva hangē ko ē 'oku a'u e tama ia ko ē mo e siasi 'oku nau tui nautolu ia 'oku kehe hono 'aho Sapate mei he 'aho Sapate ko ē 'a e siasi ko ē he 'ikai ke fakakau ia 'e he pule ngāue'anga 'i he aleapau ko ia. Koe'uhí 'e te ne fiema'u 'e ia 'a e ngāue 'a ia ko e me'a tau'atāina ia 'a'ana pea hangē ko ia ko e tu'u ko ē he taimi ni 'a e *minimum wage* 'oku hā ia 'i he kupu 6 'e fokotu'u 'a e komisoni...

Taimi: 1441-1446

'Eiki Minisitā Lao Le'ole'o : ...ke ne toki fai 'e ia hono vakai'i fakasekitoa, 'oku 'ikai ke pehē ke fakalūkufua 'a e fonuá, fakasekitoa koe'uhí ke kau ki ai 'a e ngaahi pisinisí. Tau pehē ko e takimamatá ko e sēniti ia 'oku meimei lele pē ia mei Mē pē ko Sune ki 'Okatopa. Kuo tuku, 'oku pau ke kau leva 'a e Komisoní ke ne fakatotolo'i ko e hā 'a e me'a ko ē 'e fakatou sai ki he ongo tafa'akí fakatou'osi. Pea ko e tahá 'Eiki Sea 'oku ou tui 'oku 'ikai ke 'i ai ha kaunga ia 'a e me'a ko eni fakalotú, 'e lave pē ia he koe'uhí 'e faingata'a 'aupito pē.

Kole ke tuku fakakau lotu he lisi 'i he kupu 69 kae toki fakakaukaua 'amui

Ko u kole pē 'aku ia ke kātaki mu'a 'a e Sea ko ē 'o e Fale Aleá, fēfē ke tuku pē hē, ka tau fakakaukau mo e lotu, 'oku kei lava pē ke liliu he kaha'ú 'i ha, 'i he fāliunga 'o e taimí ka tau feinga ke tau nga'unu atu fakataha mo e taimí he taimí ni. He 'oku hangē ko ē ko e komisoní, tu'utu'uni 'e he kupu 6 ko e taimi ko ia 'e fili ai 'a e kau mēmipa 'o e komisoní kuo pau ke vahevahe tatau 'a e fefine mo e tangata. 'A ia 'oku feinga'i ke ne to'o kātōa mai pē 'a e ngaahi tafa'akí ki heni. Pea ko e me'a pē 'oku mahino 'i he laó ko e fefine mo e tangata. 'Oku 'ikai ke 'i ai ha meimei fefine mo ha meimei tangata. Ko e fefine mo e tangata *cover* ia 'e he lao ko ení. 'A ia kapau te tau 'alu ki he fakatohitapu. Sea, ko e me'a pē 'oku mahinó ko fefine 'oku ai honau taungafanau tapu mo Hou'eiki, ko tangata hala ko 'ene vaeua mālie ia 'a e ongo ua ko ē 'oku fiema'u 'e he laó. Ko ia pē Sea ko u kole atu 'aku ke tau...

Lord Fakafanua : Sea ko u tali 'e au 'a e kole ko eni 'a e 'Eiki Minisitā ke fakafoki 'eku fokotu'ú 'aku ki he liliu e kupu ko ení. Ko ē 'oku me'a mai 'a e 'Eiki Minisitā ke tau toe fakakaukau pē ki ai. 'Osi tau 'eku fakakaukau 'aku, kae tukuatu pē ha taimi ke toe fakakaukau 'a e 'Eiki Minisitā.

Ko e me'a faka'osí pē Sea, ko u kole atu ke faka'osi 'a e fakatonutonu 'anenaí na'a ke tu'usi mai 'e koe 'eku taimí. He ko e kupu 5 ko e kongā faka'osi na'e me'a mai ki ai 'a e 'Eiki Minisitā 'oku ne mea'i pē 'a e kupu ko ení. Ka 'e 'ikai ke ngofua ke me'angāue 'akí 'a e tau'atāina ni ke fai 'a e ngaahi me'a 'oku kovi mo fakalielia. 'Osi mahino pē ia ko e tau'atāina ki he lotú tukukehe 'a e me'a ko ená. 'Oku ou fakamālō atu au ki he 'Eiki Minisitā.

Sea Le'ole'o Komiti Kakato : Mālō Fakafofonga Nōpele Ha'apai.

'Eiki Minisitā Lao Le'ole'o: Mālō mālō 'Eiki Sea.

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: Mālō. Tongatapu 2.

Semisi Sika : Mālō Sea.

Sea Le'ole'o Komiti Kakato : Tongatapu 2.

Fokotu'u ke tali e Lao kae toki fai hano monomono mo tñaki mai 'amui

Semisi Sika : Ko u tu'u pē ke poupu ki he 'Eiki Minisitā ko e ngaahi monomono ko ia mo e ngaahi fakakaukau ko ē kuo 'osi 'ohaké, 'oku mahino 'aupito 'a 'etau loto mo 'etau kau ke tñaki mo fakalelei ki he kongā lao ko ení. Ko e me'a mahu'inga 'oku 'omai 'e he 'Eiki Minisitā he 'ahó ni, 'i he'eku fakatokanga'i hake talu 'ene me'a 'aneuhu 'o fekau'aki mo e fo'i lao ko ení. Ko

e 'omai e faingamālie ke tau monomono mo tātānaki mo fakalelei'i 'i he fononga atu mo e fo'i lao ko ení. 'Oku ai 'a e ngaahi kupu lahi he fo'i lao ko ení 'oku tau fakamālō'ia mo tau fakafeta'i mālō pea tau faifai pea tau a'u mai ki he ngaahi makamaile kae tautautefito ki he me'a ko eni ko e *minimum wage*. Pea 'oku 'ikai ko ia pē, lahi 'aupito. 'A ia 'oku ou fokotu'u atu Sea ke tau tuku'i mu'a 'a e fo'i laó ke fononga. 'Oku mahino 'aupito pē 'i he ngaahi feme'a'aki ko eni he pongipongi ni 'oku 'i ai pē 'a e fanga ki'i tuliki ia ke tātāpuni mai. 'A ia ko 'etau fononga atu ko ia mo e fo'i laó 'oku ngofua pē, hangē ko e me'a 'a e 'Eiki Minisitā ke toki tātānaki ke toki fakalahi, toki tātāpuni mai 'a e ngaahi matāmama ko iá. 'A ia ko e ngaahi me'a ko eni ko ē na'e 'omai ko eni 'e he 'Eiki Nōpele Ha'apai mo'oni 'aupito 'aupito. Koe'uhi ke ma'u 'a e tau'atāina kakato 'a e totonú 'o e tangata mo e fefine mo e ngaahi kongā ko ia 'oku 'asi ko ia 'i he kupu 69. 'A ia pea mo e ngaahi me'a ko eni ko ē na'e 'osi me'a ki ai 'a e toenga ko eni e Hou'eiki Mēmipa 'oku mahino pē ...

<008>

Taimi: 1446-1451

Semisi Sika: ... 'oku te'eki ai ke haohaoa 'a e fo'i lao ia ke pehē ko ha fo'i veesi folofola eni ia ha tohitapu ke mahino kuo 'osi haohaoa. Ko e anga eni ko e ngata eni hotau ivi mo 'etau fakamā'opo'opo he taimi ni fokotu'u mai ko eni ki he tepile pea tuku'i atu mu'a ke fononga pea tau toki tātānaki atu pē 'i he kaha'u 'i he taimi ko ia te tau ongo'i ai kuo taimi ke fokotu'u atu ē fokotu'u atu leva ia. Ko e ngaahi totonu ko eni ko ē ko ē ki he kau ngāue ki he fokotu'u 'o e ngaahi 'iunioni mo 'enau totonu ke nau fakahāhā loto mo e ngaahi me'a ko ia 'e toki tala e taimi 'i he taimi 'e fiema'u ai ke fakakakato 'a e ngaahi kongā ko ia. Ka ko e fakalukufua 'o e fo'i lao Sea ko u poupou atu ki he fokotu'u ko ia 'a e 'Eiki Minisitā fokotu'u atu ke tau tali e fo'i lao ni 'i he tu'unga ko ia 'oku 'i ai 'i he 'aho ni. Ko e fu'u ngāue lahi ko u si'i vakai hifo ki he lipooti ko eni 'a e komiti ko eni ko e lipooti matolu taha pē eni 'i he ngaahi lao 'i he *public consultation* ko u vakai ki ai he'eku manatu'i 'i he'eku kau mai ki he Fale Alea pea mā'opo'opo 'a e, kapau te tau foki pē Hou'eiki 'o lau kātoa 'a e fu'u peesi ko eni 'e meimei 100 e lipooti ko eni 'osi kakato katokatoa 'a e ngaahi me'a kotoa pē ia te tau, 'oku tau 'i he'etau fakakaukau fekau'aki pea mo e ngaahi totonu ko eni 'o e tokotaha ngāue 'i he ngāue'anga, ngāue fakapule'anga, *private* sekitoa, siasi pē ko ha toe ngāue kehe pea ko ia pē Sea ko u fokotu'u atu mālō.

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: Mālō Fakafofonga. 'Oku toe 'i ai ha mo ha toe feme'a'aki 'i he, mālō Fakafofonga Tongatapu 4.

Kole ke fakakaukau mo e kupu 27 totonu kau ngāue ki he tukungāue hono fakakaukautu he kaha'u

Mateni Tapueluelu: Sea tapu mo e Feitu'una kae pehē ki he 'Eiki Palēmia mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Komiti Kakato. He'ikai te u fakalōloa Sea ko u tu'u pē au ke poupou atu ke mahino pē kuo 'osi fakaongo atu he ongo tepile 'a e me'a na'a mau tokanga ki ai. Pea 'oku mau feinga pē Sea ke fakamahino 'a e ngaahi poini 'oku mau lotu ke tohi 'i he Tohi Miniti 'o e Fale Alea na'a mau hanga 'ohake ke fai pē 'a e tokanga ki ai pea 'oku, ko u tu'u ke fakamahino ko e kupu 27 'a e lao ko eni 'oku ou tui 'e tokanga 'a e 'Eiki Minisitā ke fakalelei'i 'i he tu'u 'a e kaha'u pea mo e Pule'anga mo'oni pē ia mo'oni pē Fakafofonga ia Tongatapu 2 'oku 'ikai ko ha Tohitapu eni ia pea 'oku 'ikai ke 'i ai ha lao ia 'e haohaoa ko e me'a ia 'oku totonu ai ke lilililiu mei he taimi ki he taimi pea 'oku mau kole atu ke fakakaukau'i mo e kupu ko ia 'Eiki Minisitā 'a e totonu 'a e kau ngāue ke nau tuku ngāue 'i he kaha'u.

‘Oku ou loto ke ongo le’olahi atu ia he ko hono ‘uhinga ‘oku omi e ni’ihi kiate kimautolu ‘o fakatangi mai he le’o ko ia ka ‘oku mau feinga ke fakapalanisi mo fua tautau ‘a e momēniti ko eni mo ‘etau ‘unu ki he kaha’u pea ko ‘emau lotu ia neongo ‘a ha me’a fēfē he lao ko eni ka ‘oku tu’u ia e Konisitūtone mo e pou pou ‘i he kupu 7 mo e 8 kei ma’u pē he kakai ‘a e tau’atāina ke nau fakataha ki ha feitu’u melino ‘o fakahā ai honau lotó. Ka ‘oku mau tui pē Sea ko e ui ia e momēniti ko eni ‘i taimi ke tukuange pehe’i e lao ke ‘alu pea toki tupu matu’otu’a ange ‘etau ‘unu ki he kaha’u ka tau fu’u teke’i ke moho vave ‘e ‘alu ia ‘o paku, ka tau tukuange ‘etautolu ke moho tuai ‘e ‘ota. ‘Aonga pē ke ‘alu ‘alu lelei pē pea ‘oku mau pou pou atu ‘e Hou’eiki Pule’anga ke tukuange ‘a e lao ko eni. Mālō ‘aupito ‘e ‘Eiki Sea.

Sea Le’ole’o Komiti Kakato: Mālō ‘aupito Fakafofonga. Pea ko u tui kuo maau, ‘o Hou’eiki Tongatapu 1.

Pou pou ke tali Lao mo e na’ina’i tonu ke fai e ako mei he ngaahi me’a ne hoko he kuohili

Lord Tu’ivakanō: Tapu pē mo e Feitu’una ‘Eiki Sea. Fakamālō pē ko ho’o ma’u Sea ki he ho’ataa ni. Tapu ki he Komiti Kakato. Sea ‘oku ou pou pou pē ki he laó ka ‘oku ou tui ‘i he taimi tatau ‘oku tonu pē ke tau tokanga he ‘oku tonu pē ke tau ako mei he ‘aneafi koe’uhí na’e ‘i ai e ngaahi me’a na’e hoko ‘aneafi ‘i he kuohili koe’uhí pē ko e ngaahi tui kehekehe. ‘Oku ‘osi ‘omai pē he lao ‘a e ngaahi me’a ke tau ke fai ki ai ke ‘oua ‘e fai ko hono ‘uhinga ko e tui fakapolitikale, ko e filifilimānako ka ko e ngaahi me’a pē ia na’e fai neongo ‘oku talamai ‘e he laó ka ko e ‘ulungaanga ia ‘a e tangata. Ka ‘oku tonu pē ke tau tokanga koe’uhí he ko e me’a kehe ‘etau lau he ‘aho ni me’a kehe ia ‘apongipongi. ‘Oku tonu pē ke tau ako mei he ngaahi me’a kuo ‘osi hoko ka ‘oku faka’ofa’ofa ‘aupito e lao he ko e, he ko e he ‘oku mai pē *guide* ‘e he Pule’anga ...

<009>

Taimi: 1451-1456

Lord Tu’ivakanō: ... ‘a e ngaahi me’a ‘e lava ke fokotu’u, pea fakatatau ki ai ‘etau ngaahi tokanga mo ‘etau ngaahi faka’amu koe’uhi ki he lelei fakalūkufua. Pea ‘oku fakatauange pē te tau ngāue lelei’aki ‘a e ngaahi faingamālie he ‘oku ‘osi ... tu’utu’uni ‘oku lava pē ke liliu. Ko e lao pē ‘a e ‘Otua ‘oku ‘ikai lava ‘o liliu, Fekau ‘e 10. Pea ko ia ‘oku pou pou atu pē ki he ‘Eiki Minisitā ‘a e lao ko eni, fu’u fuoloa ta’u lahi ka ‘oku tonu pē ke fai ha ngāue ke tuku atu ka ‘i he taimi tatau tau tokanga ki he’etau me’a ‘oku tau lea’aki he ‘e kehe ‘apongipongi ia, mālō.

Sea Le’ole’o Komiti Kakato: Mālō Fakafofonga Nōpele pea ‘oku mahu’inga ‘aupito e fakatokanga ‘oku ‘omi ‘e he fakataha ko eni koe’uhi ko e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Komiti Kakato, ka ‘oku ou tui pē ‘oku tokanga’i pē hangē ko e ngaahi feme’a’aki, kae tuku atu pē ‘oku toe ‘i ai ha toe me’a ‘oku fie lave mai ai ha Fakafofonga, ka ‘ikai pea, ‘oku ou tui pē kuo ‘osi pou pou mai koe’uhí ke tau tali pea kole pē ki he kalake ke tau pālōti.

Pālōti’i ‘o tali e Lipooti mo e Lao Fakaangaanga Vā Fakangāue 2020 & hono ngaahi fakatonutonu

Sai ko kimoutolu ‘oku mou loto ke tali ‘a e Lao Fakaangaanga fakataha pea mo e Lipooti ko eni Fika 5/2020 ‘o e Komiti Tu’uma’u ki he Lao, fakataha pea mo e ngaahi fakatonutonu ki he

Lao Fakaangaanga ki he Ngaahi Vā Fakangāue 2020, kātaki kae fakahā ho loto 'aki e hiki ho nima.

Tokoni Kalake: Sea 'oku loto ki ai 'a Siaso Vailahi Pohiva, Semisi Sika, Mateni Tapueluelu, Semisi Fakahau, Penisimani 'Epenisa Fifita, Mo'ale Finau, Veivosa *Light of Life* Taka, 'Eiki Minisitā Mo'ui, 'Eiki Minisitā *MEIDECC*, 'Eiki Minisitā Fonua, Ngaahi Koloa Fakaenatula mo e Kau Tau 'Ene 'Afio, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Minisitā Pa'anga & Palani Fakafonua, 'Eiki Minisitā Ako, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki, Saia Ma'u Piukala, Fakafofonga Fika 1 Hou'eiki Nōpele Tongatapu mo e Fakafofonga Fika 1 Hou'eiki Nōpele ko ia 'o Ha'apai. 'Eiki Sea 'oku loto ki ai toko hongofulu ma fitu (17).

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: Mālō. Ko kimoutolu 'oku 'ikai ke loto ki ai.

Tokoni Kalake Pule: 'Eiki Sea 'oku 'ikai ke 'i ai ha fakahā loto.

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: Mālō 'aupito. Fakamālō atu koe'uhi ko e lava hono fakapaasi 'o e Lao Fakaangaanga ko eni ki he Vā Fakangāue 2020, fakataha pea mo e Lipooti pea mo hono ngaahi fakatonutonu. Mālō. 'Eiki Minisitā.

'Eiki Minisitā Lao Le'ole'o: 'Oku ou tali pē au ia ke a'u Sea ki he lau tu'o 3 kau toki 'oatu 'eku fakamālō ki he Fale, mālō.

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: Mālō 'aupito, Hou'eiki Mēmipa kātaki kae tui homou kote ka tau liliu 'o Fale Alea. Mālō. (**Liliu 'o Fale Alea.**)

'Eiki Sea: Fakamālō atu Hou'eiki 'i he ngāue lelei kuo fakahoko 'i he 'aho ni, kole atu ki he Sea Le'ole'o 'o e Komiti Kakato, Tongatapu 5 ke lipooti mai ki he Fale.

Lipooti

Losaline Ma'asi: Mālō Sea, tapu pea mo e Feitu'una, fakatapu ki he 'Eiki Palēmia 'o Tonga kae 'uma'ā e Hou'eiki Mēmipa 'o e Komiti, 'o e Fale Alea, pea, kae 'atā mu'a ke fakahoko atu 'a e ngāue ne fakahoko 'e he Komiti Kakato hangē ko ia ko e 'asenita.

Ko e Lipooti Fika 3/2020 'o e ongo Komiti Fekau'aki, Komiti Tu'uma'u ki he Lao mo e Komiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Ngāue Ki Muli, Malu'i mo e Fefakatau'aki fekau'aki eni pea mo e Lao Fakaangaanga ki he 'Inivesi Muli 2020, kuo tali eni he Komiti Kakato fakataha mo hono ngaahi fakatonutonu. Hoko atu ki ai 'a e 'asenita fika 4.2, Lipooti Fika 5/2020 'o e Komiti Tu'uma'u ki he Lao fekau'aki pea mo e Lao Fakaangaanga ki he Ngaahi Vā ...

<005>

Taimi: 1456-1501

Losaline Ma'asi: ... Fakangāue 2020 ne tali eni 'e he Komiti Kakato fakataha mo hono ngaahi fakatonutonu mālō Sea.

Pālōti'i 'o tali Lipooti fika 3/2020 Kōmiti Lao & Kōmiti ki Muli

'Eiki Sea: Mālō kole atu ki he Kalake ke tau pālōti 'a e Lipooti Fekau'aki Fika 3/2020 'a e Komiti Tu'uma'u ki he Lao mo e Komiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Ngāue ki Muli, Malu'i mo e

Fefakatau'aki. Ko ia 'oku loto ke tau tali 'a e lipooti fakataha mo 'ene ngaahi fakatonutonu fokotu'u kātaki fakahā mai ho nima.

Tokoni Kalake: 'Eiki Sea 'oku loto ki ai 'a Siaosi Vailahi Pohiva, Semisi Sika, Mateni Tapueluelu, Losaline Ma'asi, Semisi Fakahau, Penisimani 'Epenisa Fifita, Mo'ale Finau, Veivosa *Light of Life* Taka, 'Eiki Minisitā Mo'ui, 'Eiki Minisitā *MEIDECC*, 'Eiki Minisitā Fonua & Ngaahi Koloa Fakanatula pea mo e Kau Tau 'a 'Ene 'Afióó, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Minisitā Pa'anga pea mo e Palani Fakafonua, 'Eiki Minisitā Ako, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki, Saia Ma'u Piukala, Fakafofonga Fika 1 Hou'eiki Nōpele 'o Tongatapu, Fakafofonga Fika 1 Hou'eiki Nōpele 'o Ha'apai 'Eiki Sea 'oku loto ki ai e toko 18.

'Eiki Sea: Ko ia 'oku 'ikai loto ke tau tali e lipooti kātaki fakahā mai ho nima.

Tokoni Kalake: 'Eiki Sea 'oku 'ikai ha fakahā loto ki ai.

'Eiki Sea: Mālō tau hoko atu ki he Lao Fakaangaanga ki he 'Inivesi Muli 2020. Na'e 'osi lau tu'o 2 toe ke tau pālōti. Ko ia 'oku loto ke tau tali hono lau tu'o 2 e Lao Fakaangaanga ko eni fakataha mo hono ngaahi fakatonutonu fakahā mai ho nima.

Tokoni Kalake: 'Eiki Sea 'oku loto ki ai 'a Siaosi Vailahi Pohiva, Semisi Sika, Mateni Tapueluelu, Losaline Ma'asi, Semisi Fakahau, Penisimani 'Epenisa Fifita, Mo'ale Finau, Veivosa *Light of Life* Taka, 'Eiki Minisitā Mo'ui, 'Eiki Minisitā *MEIDECC*, 'Eiki Minisitā Fonua & Ngaahi Koloa Fakanatula mo e Kau Tau 'a 'Ene 'Afióó, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Minisitā Pa'anga pea mo e Palani Fakafonua, 'Eiki Minisitā Ako, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki, Saia Ma'u Piukala, Fakafofonga Fika 1 Hou'eiki Nōpele 'o Tongatapu, Fakafofonga Fika 1 Hou'eiki Nōpele 'o Ha'apai Sea 'oku loto ki ai e toko 18.

'Eiki Sea: Ko ia 'oku 'ikai loto ke tali hono lau tu'o 2 e Lao Fakaangaanga kātaki fakahā mai ho nima.

Tokoni Kalake: 'Eiki Sea 'oku 'ikai ha fakahā loto ki ai.

Pālōti'i 'o tali Lao Fakaangaanga 'Inivesi Muli 2020

'Eiki Sea: Lau tu'o 3.

Tokoni Kalake: Lao Fakaangaanga ki he 'Inivesi Muli 2020. Ko e Lao Fakaangaanga ki ha Lao Fekau'aki mo e 'Inivesi Muli.

'Oku tu'utu'uni 'e he Tu'i mo e Fale Alea 'o Tonga 'i he fakataha alea 'a e Pule'anga 'o pehē

Hingoa Nounou: 'E ui 'a e lao ni ko e Lao ki he 'Inivesi Muli 2020.

'Eiki Sea: Ko ia 'oku loto ke tau tali hono lau tu'o 3 Lao Fakaangaanga ki he 'Inivesi Muli mo 'ene ngaahi fakatonutonu kātaki fakahā mai ho nima.

Tokoni Kalake: 'Eiki Sea 'oku loto ki ai 'a Siaosi Vailahi Pohiva, Semisi Sika, Mateni Tapueluelu, Losaline Ma'asi, Semisi Fakahau, Penisimani 'Epenisa Fifita, Mo'ale Finau, Veivosa *Light of Life* Taka, 'Eiki Minisitā Mo'ui, 'Eiki Minisitā 'o e *MEIDECC*, 'Eiki Minisitā Fonua & Koloa Fakanatula pea mo e Kau Tau 'a 'Ene 'Afió, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Minisitā

Pa'anga pea mo e Palani Fakafonua, 'Eiki Minisitā Ako, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki, Saia Ma'u Piukala, Fakafofonga Fika 1 Hou'eiki Nōpele 'o Tongatapu, Fakafofonga Fika 1 Hou'eiki Nōpele 'o Ha'apai 'Eiki Sea 'oku loto ki ai e toko 18.

'Eiki Sea: Ko ia 'oku 'ikai loto ki hono lau tu'o 3 e Lao Fakaangaanga fakahā mai ho nima.

Tokoni Kalake: 'Eiki Sea 'oku 'ikai ha fakahā loto ki ai.

'Eiki Sea: Mālō Hou'eiki 'oku tali he Fale ni 'a e Lao Fakaangaanga ko eni me'a mai e 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki.

Fakamalo'ia Pule'anga hono fakapaasi

'Eiki Minisitā Lao Le'ole'o: Tapu mo e Sea tapu mo e 'Eiki Palēmia kae 'uma'ā 'a e Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale Alea 'o Tonga. 'Eiki Sea 'oku fakahoko atu 'a e fakamālō faifai pea tali 'a e lao ni pea ko u kole fakamolemole atu pē kapau na'e 'i ai ha to'o fatongia 'e fakamatatu'a fakamolemole'i ange mālō Sea.

'Eiki Sea: Mālō 'Eiki Minisitā ko u tui ko e mateaki'i ia e ngāue, 'oku fiefia e 'Eiki Minisitā 'oku tali he Fale ni tau hoko atu ki he Lipooti ...

<007>

Taimi: 1501-1506

Pālōti'i tali Lipooti fika 5/2020 Kōmiti Lao he Lao Fakaangaanga ki he Ngaahi Vā Fakangāue 2020

'Eiki Sea : Fika 5/2020 Komiti Tu'uma'u ki he Laó fekau'aki mo e Lao Fakaangaanga ki he Ngaahi Vā Fakangāue 2020. Kole atu ki he Kalaké ke tau pālōti. Ko ia 'oku loto ke ne tali 'a e lipooti ko eni kātaki 'o fakahā mai ho nima.

Tokoni Kalake : 'Eiki Sea 'oku loto ki ai 'a Siaosi Vailahi Pohiva, Semisi Sika, Mateni Tapueluelu, Losaline Ma'asi, Semisi Fakahau, Penisimani 'Epenisa Fifita, Mo'ale Finau, Veivosa *Light of Life* Taka, 'Eiki Minisita Mo'ui, 'Eiki Minisitā *MEIDECC*, 'Eiki Minisitā Fonua Ngaahi Koloa Fakaenatula & Kau Tau 'Ene 'Afió, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Minisitā Pa'anga & Palani Fakafonua, 'Eiki Minisitā Ako, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki, Siosaia Ma'u Piukala, Fakafofonga Fika 1 Hou'eiki Nōpele 'o Tongatapu, Fakafofonga Fika 1 Hou'eiki Nōpele 'o Ha'apai. 'Eiki Sea 'oku loto ki ai 'a e toko 18.

'Eiki Sea : Ko ia 'oku 'ikai loto ke tau tali 'a e Lipooti mei he Komiti Laó kātaki 'o fakahā mai ho nima.

Tokoni Kalake : 'Eiki Sea 'oku 'ikai ha fakahā loto ki ai.

'Eiki Sea : Mālō Hou'eiki tau hoko atu ki he Lao Fakaangaanga ki he Ngaahi Vā Fakangāue na'e 'osi lau tu'o 2 ko e toe pē ke tau pālōti. Ko ia 'oku loto ke tau tali hono lau tu'o 2 fakataha mo hono ngaahi fakatonutonú kātaki 'o fakahā mai ho nimá.

Tokoni Kalake : 'Eiki Sea 'oku loto ki ai 'a Siaosi Vailahi Pohiva, Semisi Sika, Mateni Tapueluelu, Losaline Ma'asi, Semisi Fakahau, Penisimani 'Epenisa Fifita, Mo'ale Finau,

Veivosa *Light of Life* Taka, 'Eiki Minisita Mo'ui, 'Eiki Minisitā *MEIDECC*, 'Eiki Minisitā Fonua, Ngaahi Koloa Fakaenatula & Kau Tau 'Ene 'Afió, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Minisitā Pa'anga & Palani Fakafonua, 'Eiki Minisitā Ako, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki, Siosaia Ma'u Piukala, Fakafofonga Fika 1 Hou'eiki Nōpele 'o Tongatapu, Fakafofonga Fika 1 Hou'eiki Nōpele 'o Ha'apai. 'Eiki Sea 'oku loto ki ai 'a e toko 18.

'Eiki Sea : Ko ia 'oku 'ikai loto ke tali hono lau tu'o 2 'o e Lao Fakaangaangá kātaki 'o fakahā mai ho nimá.

Tokoni Kalake : 'Eiki Sea 'oku 'ikai ha fakahā loto ki ai.

'Eiki Sea : Lau tu'o 3.

Pāloti'i 'o tali Lao Fakaangaanga ki he Ngaahi Va Fakangaue 2020

Tokoni Kalake : Lao Fakaangaanga ki he Ngaahi Vā Fakangāue 2020.

Ko ha Lao Fakaangaanga

Ki ha

Lao ke fokotu'u ha fa'unga fakalao mo e ngāue 'i Tonga ni pea ma'a e ngaahi me'a felāve'i mo ia.

'OKU TU'UTU'UNI 'E HE TU'I mo e Fale Alea 'o Tongá 'i he fakataha alea 'o e Pule'angá 'o pehē:

Hingoa Nounou. 'E ui 'a e laó ni ko e lao ki he Ngaahi Vā Fakangaue 2020.

'Eiki Sea : Ko ia 'oku loto ke tau tali hono lau tu'o 3 'a e Lao Fakaangaangá fakataha mo hono ngaahi fakatonutonu, fakahā mai ho nima.

Tokoni Kalake : 'Eiki Sea 'oku loto ki ai 'a Siosaia Vailahi Pohiva, Semisi Sika, Mateni Tapueluelu, Losaline Ma'asi, Semisi Fakahau, Penisimani 'Epenisa Fifita, Mo'ale Finau, Veivosa *Light of Life* Taka, 'Eiki Minisita Mo'ui, 'Eiki Minisitā *MEIDECC*, 'Eiki Minisitā Fonua & Ngaahi Koloa Fakaenatula & Kau Tau 'Ene 'Afió, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Minisitā Pa'anga & Palani Fakafonua, 'Eiki Minisitā Ako, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki, Siosaia Ma'u Piukala, pehē foki ki he 'Eiki Nōpele Fika 1 'o Tongatapu, 'Eiki Nōpele Fika 1 'o Ha'apai. 'Eiki Sea 'oku loto ki ai 'a e toko 18.

'Eiki Sea : Ko ia 'oku 'ikai loto ke tau tali hono lau tu'o 3 e Lao Fakaangaangá mo hono ngaahi fakatonutonu kātaki 'o fakahā mai ho nima.

Tokoni Kalake : 'Eiki Sea 'oku 'ikai ha fakahā loto ki ai.

'Eiki Sea : Mālō Hou'eiki 'oku tali 'e he Fale ni 'a e Lao Fakaangaanga ki he Ngaahi Vā Fakangāue. Me'a mai 'Eiki Minisitā.

Fakamālō'ia he Pule'anga e fakapaasi Lao ki he Vā Fakangāue

'Eiki Minisitā Lao Le'ole'o : Mālō 'Eiki Sea tapu mo e Feitu'una tapu ki he 'Eiki Palēmiá tapu ki he Hou'eiki Mēmipa 'o e Falé. 'Oatu 'a e fakamālō 'i hono tali e lao ko ení, pea hangē

ko e me'a ko ia na'e fokotu'u mai 'e he Fika 4 'o Tongatapu ki he kupu 27 'Eiki Sea 'e fai 'a e ngāue ki ai 'i he Tu'utu'uni fakatatau pē ki he tu'utu'uni 'a e Lao kupu 27 kupu si'i (2) 'e fai 'a e ngāue ki he Ngaahi Tu'utu'uni ke Fakakaukau'i ai e 'ū me'a ko iá. Mālō 'aupito 'Eiki Sea.

'Eiki Sea : Mālō Hou'eiki. Ko e ngata ia 'etau 'asenita ki he 'ahó ni, hangē pē ko e naunau ko eni 'oku tufaki ke mou me'a ki ai ko e Lao Fakaangaanga 'e 18 'oku fakahū mai 'e he Hou'eiki Pule'angá. 'Oku 'i ai 'eku fokotu'u ke toloi e Falé ki he Monite uike kaha'ū kae tukuatu ha faingamālie ke mou ...

<008>

Taimi: 1506-1511

'Eiki Sea: ... *study* mo lau 'a e lao 'e 18. Pea tuku atu pē ki he Hou'eiki Pule'anga ke nau toki me'a mai.

'Eiki Minisitā Lao Le'ole'o: Sai pē 'e Sea tali lelei pē ia.

'Eiki Sea: Mālō Hou'eiki mou me'a hake ke tau kelesi. Tolo'i e Falé ki he 10:00 Monite.

Kelesi

(Na'e fakahoko ai pē ia 'e he 'Eiki Sea 'o e Fale Alea, Lord Fakafanua)

(Tolo'i ai pē 'a e Fale Alea ki he Monite 14 'o Sepitema)

<009>